Оріон

Ірина Грущинська
Зоя Хитра

Я досліджую світ

2

Частина 1

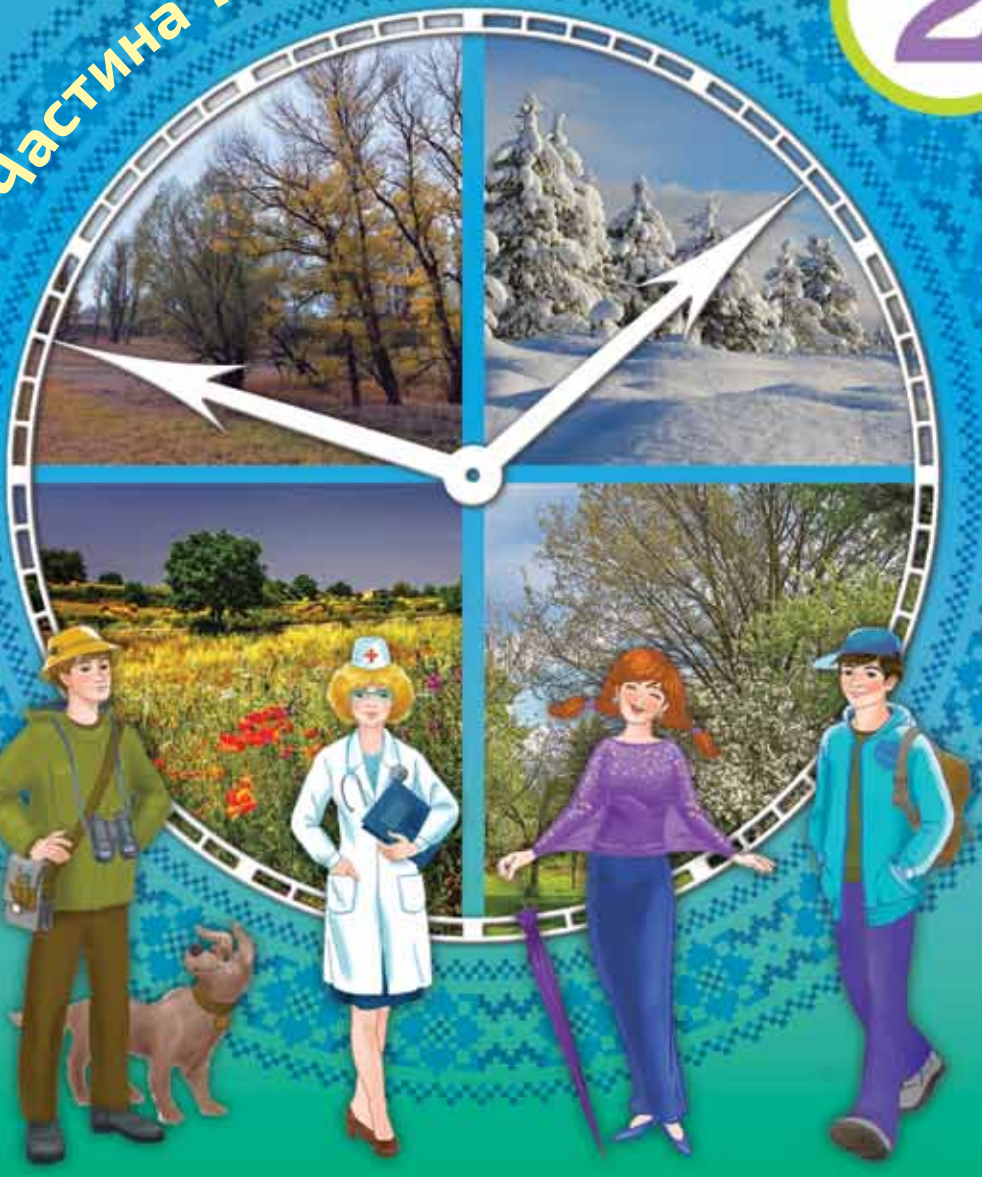

МІЙ ПЕРШИЙ РОДИННИЙ ПРОЄКТ:
«КОЛИ Я ПОЧУВАЮСЯ ЩАСЛИВО Й БЕЗПЕЧНО?»

Як я росту й зміцнююся?

Які риси характеру мені подобаються найбільше?

Як їх виробити?

Які в мене є захоплення? А які обов'язки?

Хто мої найкращі друзі? Як я вибираю собі друзів?

Коли я почуваюся в безпеці?

Якими своїми досягненнями я пишаюся?

Чого я прагну досягти в житті?

Що таке щастя?

Яку людину ми називаємо щасливою?

МІЙ ДРУГИЙ РОДИННИЙ ПРОЄКТ:
«ЯКІ ПТАХИ ПРИЛІТАЮТЬ ДО МОЄЇ ГОДІВНИЧКИ ВЗИМКУ?»

Чому птахам узимку потрібно допомагати?

Які птахи зимують у моєму краї?

Якими бувають годівнички?

Разом з ким і як ми виготовляли годівничку?

Які корми для птахів я кладу в годівничку?

Які пташки найчастіше прилітають до моєї годівнички?

Ірина ГРУЩИНСЬКА, Зоя ХИТРА

Я досліджую світ

Підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти

(у 2-х частинах)

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Оріон
2019

УДК 373.3(075.2)
Г91

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(*наказ Міністерства освіти і науки України від 28.03.2019 № 407*)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідно до Типової освітньої програми
колективу авторів під керівництвом О. Я. Савченко

Навчальне видання

ГРУЩИНСЬКА Ірина Василівна
ХИТРА Зоя Михайлівна

Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ

Підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти

(у 2-х частинах)

Частина 1

Головний редактор *І. В. Красуцька*
Редактори *І. В. Красуцька, О. О. Герасимова*
Головний художник *І. П. Медведовська*
Художній редактор *К. В. Берсенєва*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректор *С. В. Войтенко*
Малюнки художниць ***Наталії Андрійченко, Ольги Шингур***

На форзацах: малюнки учасників конкурсів дитячих малюнків «Ми крокуємо до щастя», «Пори року», «Зимуючі птахи».
Світлини І. Красуцького, В. Соловйова, Alex Cheban, Alexander Ovsyannikov

Ілюстрації з вільних інтернет-джерел:
с. 9, 14–19, 21, 26, 27, 29, 30, 35, 38, 39, 42, 43, 46–48, 54, 55, 58, 62, 65, 66, 69, 73, 76, 78, 87, 88, 90, 110–115, 119, 120, 125, 127, 134, форзац.
На с. 15 — портрет княгині Ольги (художник *М. Нестеров*) та Богдана Хмельницького (художник *М. Хмелько*)

Формат 70×100 $^{1}/_{16}$.
Ум. друк. арк. 11,664 + 0,324 форзац.
Обл.-вид. арк. 10,50 + 0,55 форзац.
Зам. №
Тираж 69 500 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр “Оріон”»
Свідоцтво «Про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061,
м. Київ, вул. Миколи Шепелєва, 2
www.orioncentr.com.ua

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73.

Грущинська І. В.

Г91 Я досліджую світ. Підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) : Частина 1 // І. В. Грущинська, З. М. Хитра. — К. : УОВЦ «Оріон», 2019. — 144 с. : іл.

ISBN 978-617-7712-41-0.

УДК 373.3(075.2)

© І. В. Грущинська, З. М. Хитра, 2019
© УОВЦ «Оріон», 2019

ISBN 978-617-7712-41-0

Любі школярики і школярки!
Дорогі допитливі дослідниці й дослідники!

Наша подорож у світ, сповнений загадок, таємниць і відкриттів, триває! І головним вашим помічником у ній буду я — підручник «Я досліджую світ».

У першому класі ви переконалися, що життя без взаєморозуміння спільноти людей і природи неможливе. У другому класі ви помандруєте далі сторінками підручника, щоб зрозуміти себе й інших людей, дізнатися більше про свій рідний край і Україну, потоваришувати з представниками різних народів світу та захопитися неймовірними винаходами й досягненням людства.

Розкриваємо разом секрети умовних позначок:

— проводимо спостереження

— обговорюємо і діємо разом (у групі й парі)

— пізнаємо народну мудрість

— фантазуємо й театралізуємо

— кошики цікавих запитань

— орієнтуємося в медіапросторі, здобуваємо інформацію з різних джерел

— ділимося своїми враженнями і настроєм

У пригоді нам стануть: досліди, спостереження, навички доброзичливого спілкування й, обов'язково, здобуті знання й уміння.

Вірю у кожного з вас!

З величезною дружньою повагою — *ваш друг підручник*

Наше перше дослідження — «ЛЮДИНА В СУСПІЛЬСТВІ»

— Вітаю! Що ми будемо досліджувати в розділі «Людина в суспільстві»?

— Запитаймо в наших помічників — панни Будь Ласки та пана Мандрівника. Вони з радістю нам допоможуть.

— Здоровенькі були! Ви **дізнаєтесь**, як розвивається і формується ваш характер. А також **зумієте** керувати своєю поведінкою.

— Ви **оціните** громадянські права та обов'язки людини, внесок українців у світові досягнення, **усвідомите** необхідність злагодженого співжиття і співпраці людей, **осягнете** історію та державні символи України.
Це допомагає нам **зрозуміти** себе й інших!

Спільно з дорослими ви виконаєте перший родинний проєкт **«Коли я почуваюся щасливо і безпечно?»**.

МОЄ ВІДКРИТТЯ: Я — ЛЮДИНА РОЗУМНА!

Ти дізнаєшся, що об'єднує людину зі світом природи та суспільством.

1. ЯК Я РОСТУ І РОЗВИВАЮСЬ?

- **Пригадай** свої почуття, коли ти вперше в минулому році переступив/переступила поріг школи. Які зміни відбулися з тобою за рік?

— Ви вже знаєте, що ріст і розвиток властивий усім живим істотам. Чи помітили ви, як стали сильнішими та спритнішими?

Змінюється не тільки ваше тіло, а й розум і почуття. Ви пізнаєте світ, набуваєте нових навичок. Відтак змінюються ваші захоплення та смаки.

Поміркуйте, що сприятиме вашому успішному розумовому й фізичному розвитку.

Вивчаємо й розуміємо

Доброзичливе спілкування з рідними й іншими людьми, читання книжок, любов до природи, дотримання розпорядку дня, виконання своїх обов'язків, фізичні вправи, руханки, прогулянки на свіжому повітрі, правильне харчування — усе це сприятиме вашому здоров'ю, успішному й щасливому життю.

- **Вибери** ті риси, які, на твою думку, потрібні успішній людині. **Поясни** свій вибір і **доповни**.

краса відповідальність доброта

знання сила волі

Ми – дослідники!

З допомогою дорослих виміряй свій зріст і масу тіла на початку та в кінці року. Порівняй свої дані з минулорічними показниками. Зістав свої дані із середніми значеннями зросту й маси дітей 7-річного віку. Зроби висновки.

Як ти гадаєш, чи все життя людина росте? Завдяки чому ростуть рослини й тварини? Що потрібно для твого росту та розвитку?

2. ЯК СТЕЖИТИ ЗА СВОЄЮ ПОСТАВОЮ?

- **Пригадай** назви органів тіла людини. Яку роботу вони виконують?

— Ви, мабуть, помічали, як правильна постава й красива хода прикрашають дорослих і дітей. Від чого вони залежать? По-перше, від скелета. Він визначає форму тіла, а хребет — стрункість. По-друге, від м'язів. Вони забезпечують рухи тіла. Від форми хребта й тренованості м'язів залежать постава й хода, а також вигляд людини.

Вивчаємо й розуміємо

Постава — це положення тіла, коли ти стоїш, ходиш або сидиш. Від правильної постави людини залежить нормальна діяльність внутрішніх органів, зокрема серця та легень. Фізичні вправи й правильне сидіння за столом — запорука правильної постави.

Поясніть зміст порівнянь і покажіть у класі зображення верби, тополі, пави.

• *Зігнувся, як верба над водою.* • *Струнка, як тополя.* • *Ходить, наче пава.*

Ми – дослідники!

Досліди свою поставу.

1. Стань перед дзеркалом і визнач, чи на одному рівні розташовані твої плечі. Чи тримаєш голову піднятою?
2. Притулися спиною до стіни або дверей. Якщо потилиця, лопатки, сідниці, литки й п'яти торкаються стіни, то в тебе правильна постава.

Зроби висновок, яку ти маєш поставу.

Яке значення для людини має постава? Як виробити правильну поставу? Яка в тебе хода? Доведи, що гарна постава — ознака здоров'я.

3. ЯКИЙ У МЕНЕ ХАРАКТЕР?

— Кожна людина — особистість. У кожної — свій **характер**, своє внутрішнє «Я», що визначає поведінку. Характер помітний у ставленні до себе і до тих, хто поруч. А також до навчання та побуту. У кожному характері завжди є і позитивні, й негативні риси. Пригадай і назви́ їх.

Досліджуємо значення слів

Слово **«хара́ктер»** походить із грецької мови та означає «*риса*», «*ознака*», «*відбиток*».

Вивчаємо й розуміємо

Поведінка — це дзеркало, у якому кожен показує себе, свій характер.

Пам'ятай, що характер людини впливає на її здоров'я. А також позначається на здоров'ї тих, хто поряд. Як приємно перебувати в колі доброзичливих і життєрадісних людей! І навпаки, як складно, коли поруч ті, хто ображає, свариться, вередує.

- **Поміркуй.** Що, на твою думку, має бути найголовнішим у характері людини?

Роздивіться веселу схему. Які риси характеру ви хочете розвивати у себе?

Навіщо знати свій характер? Які характери у твоїх друзів? Чим твій характер відрізняється від інших? Які риси характеру ти найбільше цінуєш у людях?

Тобі подобаються твоя зовнішність і характер? Чи хочеш їх змінити?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ЯК ЖИТИ У ЗЛАГОДІ?

Ти з'ясуєш, як культурна поведінка допомагає в стосунках між людьми та природою.

4. ЩО ТАКЕ СУСПІЛЬСТВО?

- **Пригадай.** Чому людина не може існувати поза спільнотою людей і поза природою?

Поміркуйте й **обговоріть**. Чи може існувати життя без природи? Чим подібні слова «СУСПІЛЬСТВО» і «СПІЛКУВАННЯ»?

Чому жодне **суспільство** не може існувати без **спілкування** людей між собою?

Досліджуємо значення слів

Слово «**суспі́льство**» означає ***спільноту людей***, котрі взаємодіють між собою і впливають одне на одного.

У природі теж є спільноти. Наприклад, бджоли у вулику. Що їх об'єднує? Як вони спілкуються?

- **Розглянь світлини.** Які бувають спільноти людей? До яких спільнот належиш ти?

1 родина

2 клас

3 команда

Вивчаємо й розуміємо

Від людей ти переймаєш досвід, учишся співчувати й радіти, мріяти й творити. Однак найбільший вплив на кожну людину має її сім'я. **Сім'я — це основа суспільства.**

- **Поміркуй**, як ти можеш подарувати радість кожному члену своєї родини. Намагайся щодня робити щось приємне своїм близьким.

Зі скількох поколінь складається твоя родина? Чого навчають тебе стосунки у твоїй сім'ї? Як рідні допомагають тобі в житті?

5. ЯК ПОТРІБНО ПОВОДИТИСЯ СЕРЕД ЛЮДЕЙ?

- **Пригадай.** Яка поведінка притаманна чемній і вихованій дитині? Як ти виявляєш повагу до дорослих?
- **Поміркуй.** Навіщо встановлюють правила поведінки?

Вивчаємо й розуміємо

Поведінка — це вміння поводитися серед людей відповідно до прийнятих правил.

Запам'ятай «золоте правило» культурної поведінки: ***«Поводься з іншими так, як ти хочеш, щоб поводилися з тобою»***. Важливо не тільки знати це та інші правила співжиття людей, а й повсякчас виконувати їх.

Об'єднайтесь у команди та **позмагайтеся**: хто назве більше правил поведінки — за столом, на вулиці, у театрі тощо? Продемонструйте їх.

Чи може грубість бути будь-коли доречною? Що означає — «*жити по совісті*» або вчиняти порядно? Як подолати байдужість?

6. ЯК ЗРОБИТИ СПІЛКУВАННЯ ПРИЄМНИМ?

- **Пригадай.** Які ти знаєш правила спілкування?

Обговоріть. Яких правил варто дотримуватися під час спілкування? Як поводитися, коли погляди співрозмовників не збігаються?

- **Обери** чарівні слова, що допоможуть налагодити стосунки.

будь ласка **дякую** **вибач** **ба́йдуже**

Учися ввічливо спілкуватися та уважно слухати співрозмовника:

- дивися співрозмовникові/співрозмовниці у вічі;
- не перебивай і не відволікайся на інші справи (якщо чогось не розумієш, хочеш щось запитати, то роби це, коли вислухаєш думки співрозмовників до кінця);
- поважай переконання інших людей навіть тоді, коли вони не збігаються з твоїми.

Гра «Зрозумій мене». Наприклад, учитель/учителька називає слово учню або учениці, яке потрібно без слів за допомогою жестів і міміки показати іншим учням. Хто вгадає, той показує далі.

Чому вміння слухати не менш важливе, ніж вміння говорити? Кого називають щирими? Чому краще говорити правду? Тобі це вдається? Чому плітки руйнують стосунки? Чи ти завжди дотримуєшся своїх обіцянок?

Чи подобається твоя поведінка тим, хто поряд?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: МИ — ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ

Ти з'ясуєш, що означає — бути справжніми громадянами своєї країни.

7. ХТО ТАКІ ГРОМАДЯНИ СВОЄЇ КРАЇНИ?

- **Пригадай** відомі тобі права дитини. Які бувають обов'язки в дітей, а які — у дорослих?
- **Поміркуй**. Навіщо дотримуватися законів своєї країни?

— **Громадянин** або **громадянка** — це людина, яка живе у своїй країні, дотримується її законів, користується правами й виконує обов'язки.

- **Назви́** кілька прав громадян України. Придумай власне право, яким би ти ще хотів/хотіла володіти.

Обговоріть. Що таке обов'язки та якими вони бувають?

Вивчаємо й розуміємо

Обов'язок — це те, що варто неодмінно виконувати, щоб не обмежувати права інших.

Обговоріть значення вислову.

Права кожної людини закінчуються там, де починаються права іншої людини.

Чому в дорослих більше прав, ніж у дітей? Чи більше в них обов'язків? Чому необхідно виконувати свої обов'язки?

8. ЯКІ Є СИМВОЛИ В МОЄЇ КРАЇНИ?

- **Пригадай** державні символи України. Що означають кольори Державного Прапора України? Хто написав слова Державного Гімну України? А хто — музику?

Досліджуємо значення слів

Си́мвол — це знак, прикмета, умовне позначення.

— Ти вже знаєш, що **гімн, прапор і герб належать до державних символів України.** Найдавніший з них герб — «*тризуб*», назва якого походить від числа «*три*». Це число з давніх часів вважали священним, бо воно означало найвищу досконалість. Знак був викарбуваний на печатці князя Святослава та срібних монетах князя Володимира ще за часів Київської Русі.

Великий і малий Герби України

Крім державних символів, в українців є і **народні символи**.

- **Пограймо.** Які рослини ти уявляєш, коли згадуєш Україну? Які тварини спадають тобі на думку?

Вивчаємо й розуміємо

До рослинних символів належать калина, верба, дуб, тополя, барвінок, чорнобривці, мальви.

Серед тваринних символів в українській культурі — золотий лев на синьому тлі, кінь, лелека, соловейко та інші. Вони постають у піснях, легендах, казках.

Роздивіться і **порівняйте** пам'ятники бджолі-трудівниці. **Обговоріть**, чому медоносну бджолу вважають народним символом України.

Пам'ятники бджолі у Маневичах на Волині та Тернополі

Прослухайте «Пісню про рушник». Що в ній вас схвилювало? Які народні символи згадуються в пісні?

Поясни зміст прислів'я.

Хай стелиться вам доля рушниками.

Як варто ставитися до державних символів? Як би ти зобразив/зобразила герб свого роду? Що ти можеш розповісти про рослини й тварин — народні символи України? Чим вони тобі подобаються?

9. КИМ СЛАВИТЬСЯ НАША ІСТОРІЯ?

- **Пригадай**. Чиїми іменами названі вулиці твого рідного краю? Що ти знаєш про цих людей?

— Історія нашого народу щедра на славетні імена. Це герої давнини й сучасності. Ми пам'ятаємо видатних князів, гетьманів, полководців, пишаємося нашими сучасниками: митцями, науковцями, спортсменами та іншими талановитими українцями й українками.

Досліджуємо значення слів

Князь (княги́ня) — верховний володар або володарка, власник високого шляхетного титулу.

Ге́тьман — це найвищий військовий і державний чин (посада), командувач збройних сил.

Роздивіться зображення. Що ви знаєте про цих особистостей? **Дослідіть,** у які часи історії України вони жили.

Княгиня Ольга

Гетьман Богдан Хмельницький

Сучасність також дарує немало видатних особистостей, працелюбних й обдарованих людей, які прославили український народ у світі.

Ми – дослідники!

Досліди та **склади розповідь** про людей, зображених на світлинах.

Марина В'язо́вська — всесвітньо відома вчена-математик.

Іван Марчу́к — народний художник України, який увійшов до почесного переліку «100 геніїв сучасності».

Ганна й Марія Музичу́к — чемпіонки світу із шахів.

Обговоріть. Кого можна вважати видатними українцями/українками сучасності?

Який секрет успіху знаменитих науковців, спортсменів і діячів культури? Чи можуть і діти прославляти наш народ у світі?

Чи ти можеш бути корисним/корисною нашій країні в майбутньому?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ДОРОГА ДО РІДНОГО КРАЮ

Ти дізнаєшся більше про природу та видатних людей рідного краю.

10. ЯК ЗНАЙТИ НА КАРТІ УКРАЇНИ СВІЙ РІДНИЙ КРАЙ?

— **Роздивися** і **порівняй** світлини. Якою постає Україна на знімках з космосу? На що схожа річка Дніпро? Чи можна побачити Київ — столицю нашої Батьківщини? Натомість на світлинах, зроблених з висоти пташиного польоту, вдається добре роздивитися навіть будинки.

Так виглядає річка Дніпро з космосу, а так з висоти пташиного польоту.

- **Поміркуй.** Чим відрізняються фото поверхні Землі, зроблені з космосу та висоти пташиного польоту? Які кольори на них переважають, наприклад, улітку?

Земна поверхня дуже різноманітна. Є на ній гори, великі рівнини, вкриті рослинністю, річки, озера, моря та острови. Щоб побачити всю нашу планету Земля або якусь її частину, люди створюють і користуються **картами**. На них умовними знаками зображають різні форми земної поверхні, країни, міста, села тощо.

Досліджуємо значення слів

Ка́рта — це зменшене зображення місцевості на папері.

Вчись розуміти карту!

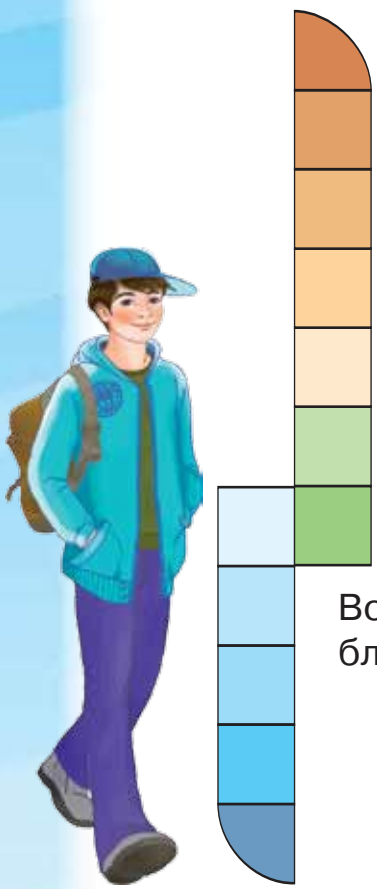

Гори на карті позначають коричневим кольором.

Рівнини — зеленим і жовтим.

Водойми (моря, річки, озера) позначають блакитним і синім кольорами.

На твою думку, коли тобі в житті знадобиться вміння користуватися картою?

11. ЯКІ ОСОБИСТОСТІ ПРОСЛАВИЛИ МІЙ КРАЙ?

- **Пригадай** пам'ятки природи й історії свого краю. Які видатні люди народилися, проживали у твоєму рідному краї?

Зупинка № 1: Київ

Що ви знаєте про походження назви **Київ**, його історію та видатних киян?

Каштан — один із символів міста Києва

Маленькі засновники Києва на Поштовій площі

Зупинка № 2: Черкащина

Черкащина — це справжня перлина України! Вона вражає своїми мальовничими краєвидами і цікавими пам'ятка́ми історії українського народу. Саме тут народилися наш **Кобзар** і гетьман **Богдан Хмельницький**.

Роздивіться незвичайне зображення. Де «заховалося» обличчя Тараса Шевченка на картині Олега Шупляка?

Зупинка № 3: Одеса

Одеса — місто з багатою історією, архітектурою, культурним життям. Його прославили співаки, музиканти, конструктори та лікарі. Наприклад, **Володимир Філатов**, який умів повертати людям зір. Але насамперед славу Одесі приносять її звичайні мешканці з неповторним почуттям гумору. Тому Одесу називають **столицею гумору в Україні**.

Жартівлива скульптура в Одесі

Зупинка № 4: Суми

Суми — сучасний обласний центр. Цікава легенда про походження назви міста. В ній розповідається про козаків, які переправлялися через річку Псьол і ненароком впустили у воду сумки із золотом. Сміливці відчайдушно пірнали, шукаючи їх. Діставши частину скарбу, козаки заснували на ті гроші місто, яке назвали Суми. Тому в центрі міста стоїть пам'ятник сумці із золотом — «засновниці» міста.

Які символи у твоєї малої батьківщини? Кому з видатних українців/українок варто, на твою думку, встановити пам'ятники?

Що ти найбільше любиш у своєму рідному краї?

12. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ

Що корисного і цікавого ви відкрили для себе, опанувавши цей розділ?

1. Обери правильну відповідь.

Уміння поводитися серед людей відповідно до прийнятих правил — це … .

А характер **Б** поведінка **В** постава

2. Розшифруй, які права дитини зображені на свілинах.

3. Наведи два приклади того, що права людини пов'язані з її обов'язками.

Зразок: право користуватися природними багатствами — обов'язок охороняти природу.

Розроби маршрут подорожі Україною під назвою **«Країна моєї мрії»**. Скористайся інформацією з різних джерел.

ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?

У школі свято. Перед початком урочистостей лунає Гімн України. Усі піднялися зі своїх місць і з піднесенням співають. Тим часом твій друг побачив за вікном чудернацького собаку й намагається тобі сказати про це. Він тицяє пальцем і смикає тебе за руку.

Як чемно повестися?

- Повернутися до друга обличчям і показати знак, що варто мовчати.
- Мовчки не реагувати. Нехай робить, що хоче.
- Голосно поясни другові, що так поводитися недоречно, коли звучить Гімн.

Вибери риси характеру, які притаманні другові.

непосидючість | неслухняність | чемність | сором'язливість

Вибери і зобрази свої емоції, коли хтось нечемно поводиться.

сором | злість | зацікавленість | спокій | занепокоєння | сум

СЛОВНИЧОК КОРИСНИХ ЖЕСТІВ

«Тихо»

Наше друге дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА ВОСЕНИ»

— Цікаво, про що йтиметься в другому розділі? Хто буде нашими помічниками?

— Допомагатимуть нам шановні пан Лісник — знавець природи — і лікарка панна Кульбабка.

— Вітаю вас, мої допитливі друзі! Ви **дізнаєтеся** про прикмети осені в неживій і живій природі. Будемо **спостерігати** за осінніми явищами, **досліджувати** зміни погоди восени. **Зрозуміємо**, що відбувається в житті рослин і тварин, **зуміємо** заповнювати календарі природи й життя людей восени.

— Доброго вам здоров’я! Ви **переконаєтесь**, як важливо восени дбати про своє здоров’я. **Усвідомите** правила здорового способу життя та безпечної поведінки восени.

МОЄ ВІДКРИТТЯ: СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ЯВИЩАМИ ПРИРОДИ

Ти дізнаєшся про явища природи та як за ними спостерігати впродовж року.

13. ЩО ПРИХОВУЮТЬ НАЗВИ ОСІННІХ МІСЯЦІВ?

- **Пригадай,** як називаються осінні місяці. Чи пов'язані їхні назви зі змінами в природі?
- **Досліди**, які три періоди є в осені.

ТРИ ПЕРІОДИ ОСЕНІ

РАННЯ ОСІНЬ	ЗОЛОТА ОСІНЬ	ПІДЗИМОК

Про що розповідають назви осінніх місяців? Коли, на твою думку, закінчується літо? А коли розпочинається осінь? Який період осені триває, на твою думку, найдовше? Який період осені тобі подобається найбільше? Чому?

14. ЩО НАЗИВАЮТЬ ЯВИЩАМИ ПРИРОДИ?

- **Пригадай.** Які зміни відбуваються в природі впродовж осені?

Вивчаємо й розуміємо

Зміни, які відбуваються в природі, називаються явищами природи.

До **явищ неживої природи** належать: *дощ, вітер, райдуга, гроза, хмари, снігопад, заметіль*. Усі вони визначають **стан погоди**.

А **явища живої природи** — це *розпускання листя навесні та його пожовтіння восени, листопад, цвітіння, утворення плодів, приліт і відліт птахів* тощо.

Осені, зимі, весні й літу притаманні свої закономірні зміни в неживій і живій природі. Їх називають **сезонними явищами природи**.

Роздивіться зображення різних пір року та **назвіть** їх. **Дослідіть**, за якими сезонними явищами можна впізнати кожну з них.

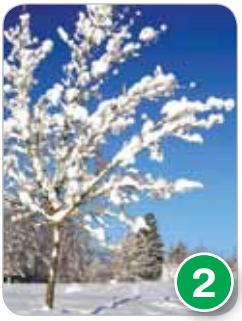

Про які явища природи нагадують тобі на́зви осінніх місяців? Чи залежить твоє життя від явищ неживої природи? А від явищ живої природи? Чому? Які події настають у твоєму житті з приходом осені?

15. *Урок-екскурсія*. ЩО ЗМІНЮЄТЬСЯ В ПРИРОДІ ТА ЖИТТІ ЛЮДЕЙ ВОСЕНИ?

— Дорогі друзі, **запам'ятайте,** проводити спостереження за природою завжди потрібно в **певній послідовності**.

нежива природа
↓
жива природа
↓
життя людей

Щоб бути справжніми дослідниками і дослідницями, ведіть записи у **Календарі досліджень природи і погоди**.

СПОСТЕРІГАЄМО ВОСЕНИ

ЗА ПРИРОДОЮ	ЗА ЖИТТЯМ ЛЮДЕЙ
• зменшення полудневої висоти Сонця • зниження температури повітря, перші заморозки • стан неба — хмарність • види опадів, вітер • осінні явища в житті рослин і тварин	• збирання врожаю на садових ділянках, полях, городах • висівання рослин під зиму (озимих) • запасання на зиму овочів і фруктів • утеплення приміщень • прибирання опалого листя.

Як змінюється, на твою думку, восени полудневе положення Сонця на небосхилі порівняно з літом? Як восени змінилася тривалість дня і ночі? Яке значення для живої природи має сонячне світло й тепло?

Що подобається тобі в осінню пору року?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ПРИКМЕТИ ОСЕНІ

Ти переконаєшся: осінні прикмети вказують на поступовий перехід від літа до зими.

16. ЯК ВИМІРЮВАТИ ТЕМПЕРАТУРУ ПОВІТРЯ?

- **Пригадай ситуації.** Який прилад тобі знадобиться, коли потрібно дізнатися температуру тіла? Або визначити — холодно чи тепло на вулиці? Це, звісно, — **термометр.**

Досліджуємо значення слів

Слово «**термо́метр**» складається із двох слів, які перекладаються як «*тепло*» й «*вимірюю*».

Пан Лісник пропонує всім навчитися самостійно визначати температуру різних об'єктів за показниками термометра.

Люди здавна використовували різні термометри. Ними вимірювали не тільки температуру повітря, а й води та ґрунту. Існують також медичні термометри. Спільне в них те, що температуру завжди визначають у **градусах** (°).

У термометра є **шкала з по́ділками**. Кожна поділка відповідає одному градусу. Цифри біля поділок розташовані вгору і вниз від **нуля градусів**. Вище від нуля бачиш **градуси тепла.** Їх позначають знаком +. Нижче — **градуси холоду, або морозу**. Їх позначають знаком –. До шкали з поділками прикріплено трубку з рідиною — підфарбованим спиртом або ртуттю. (**Зауваж:** ртуть дуже небезпечна й отруйна речовина!) Коли стає гаряче — рівень рідини піднімається. А коли холодно — опускається, бо рідина стискається. Зміна рівня рідини в трубці вказує на зміну показників тепла або холоду в градусах. Щоб дізнатися про принцип роботи термометра, можна провести досліди з водою.

Чому потрібно вміти користуватися термометром? Як працює термометр? Як користуватися термометром для вимірювання температури тіла? Якою, на твою думку, може бути температура повітря у вересні, жовтні та листопаді?

17. ЗВІДКИ БЕРУТЬСЯ ХМАРИ?

- **Пригадай.** Які властивості має вода? У яких станах вона може перебувати?
- **Досліди** та **скажи**, за якої температури вода перетворюється на лід і кригу. А за якої температури — на пару?

— Чи доводилось тобі замислюватися, чому зникає роса на сонці? Чому висихає волога білизна? Або як утворюються хмари?

Виявляється, ці явища відбуваються тому, що вода «вміє» **випаровуватися** — перетворюватися на невидиму в повітрі пару. Випаровування води спричиняє і зникнення росинок, і появу хмар.

Вивчаємо й розуміємо

Хмари утворюються з водяної пари та завислих у повітрі дрібних крапель і крижинок. Хмари розташовуються на різній висоті від поверхні землі.

Сукупність хмар — **хмарність** — залежить від того, скільки і яких хмар є на небі.

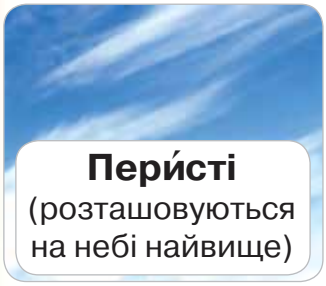

Перúсті (розташовуються на небі найвище)

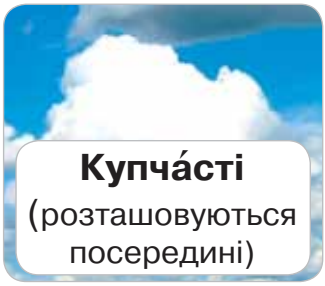

Купчáсті (розташовуються посередині)

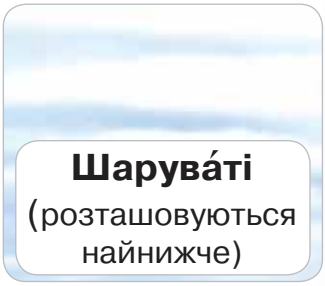

Шарувáті (розташовуються найнижче)

Хмарність обумовлює **стан неба**. Щоб повідомити про стан неба, користуються умовними позначками. **«Ясно»** — на небі немає хмар. **«Хмарно»** — небо частково вкривають хмари. **«Похмуро»** — небо суцільно вкрите хмарами.

Прочитай народні прикмети про хмари. **Досліджуй,** чи вони справджуються.

- *Що вище хмари, то краща погода.*
- *Збіглися хмаркú докýпки — на негоду.*

Вивчаємо й розуміємо

Хмари приносять різні види опадів.

- **Роздивися** зображення на цій і наступній сторінках. **Назви́**, які види опадів переважають восени.

Дощ

Мряка

Сніг

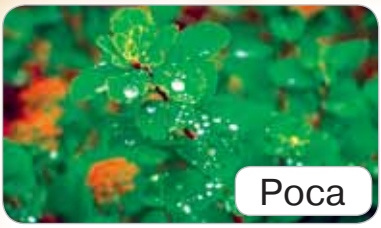
Роса

Ожеледь

Іній

Із чого складаються хмари? Які хмари тобі доводилося бачити восени? Яким буває стан неба восени? Чому кажуть, що з безхмарного неба дощу не діждешся? Пофантазуй, що тобі нагадують окремі хмаринки.

18. ЯК ВИНИКАЄ ВІТЕР?

- **Пригадай.** Як можна виявити невидимку-повітря? Які властивості має повітря?

Прочитайте слова-помічники та **складіть розповідь** про властивості повітря й води. **Пригадайте,** які спільні властивості вони мають. Чим різняться властивості води й повітря?

Не має певної форми — займає весь простір

Безбарвне

Газоподібний стан **Без смаку, запаху**

Вивчаємо й розуміємо

Повітря — це суміш газів, до складу якої входить **ки́сень**. Кисень потрібен для дихання рослинам, тваринам і людям. У процесі дихання вони виділяють **вуглекислий газ**. Повітря, так само як і вода, **не має певної форми**.

Повітря і вода розширюються за нагрівання і стискаються за охолодження. У цьому тебе переконають досліди.

Ми – дослідники!

1. Надуйте дві кульки, щоб вони були однаковими.
2. Помістіть першу кульку поблизу якогось нагрівального приладу, наприклад, батареї опалення. Повітря, що міститься всередині кульки, розшириться, і кулька збільшиться.
3. Другу кульку охолодіть, помістивши її біля відкритого вікна або на лід. Тоді повітря в ній стиснеться, а кулька зменшиться.

Висновок: тепле повітря розширюється й піднімається вгору, а холодне — стискається й опускається донизу.

Вивчаємо й розуміємо

У різних місцевостях температура повітря різна. Тому тепле повітря, розширюючись, піднімається вгору, а на його місце надходить стиснуте холодне повітря. **Так виникає рух повітря вздовж поверхні Землі — вітер.**

- **Досліди** за схемою й розкажи, як утворюється вітер.

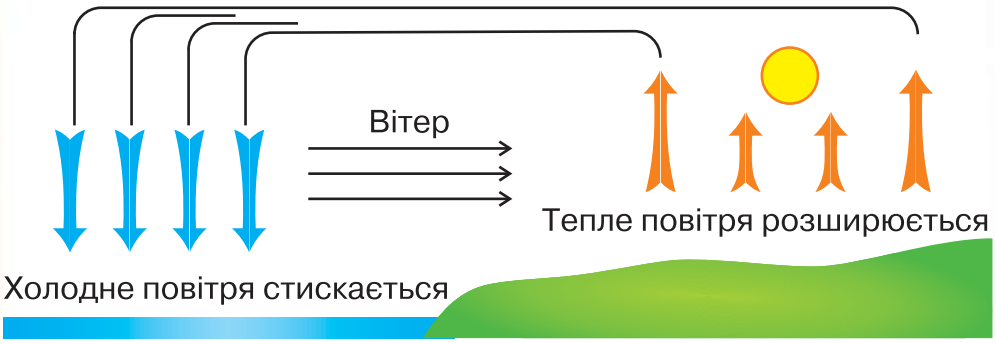

Як, на твою думку, можна визначити силу вітру? Як змінився «характер» вітру восени? Якої шкоди може завдати вітер? Які казки про вітер ти знаєш?

Коли тобі восени буває радісно, а коли — сумно?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ПОГОДА ВОСЕНИ

Ти довідаєшся, як погода восени може вплинути на твоє здоров'я.

19. ЩО ТАКЕ ПОГОДА?

- **Пригадай**, яка погода була вчора.

— Щойно прокинувшись уранці, ти мерщій дивишся у вікно. Яка сьогодні погода? Тепло чи холодно? Іде дощ чи сухо? Кожну людину спонукає цікавитися погодою не тільки допитливість, а й практичні потреби.

Вивчаємо й розуміємо

Погода — це певний стан неживої природи, що визначається тривалістю сонячного освітлення, температурою повітря, станом неба — хмарністю, опадами та вітром.

- **Поясни**, чому за погодою потрібно спостерігати саме у певній послідовності.

Поміркуйте й розкажіть. Як розташування Сонця впливає на температуру повітря влітку й восени?

Як погода впливає на твоє життя? Які її показники цікавлять тебе зазвичай найбільше? Наведи приклади професій, що залежать від погодних умов.

Яка осіння погода тобі подобається найбільше?

20–21. ЯК ОДЯГАТИСЯ ЗА ПОГОДОЮ І ВБЕРЕГТИСЯ ВІД ХВОРОБ?

- **Пригадай,** за якими показниками визначають погоду.

— Чи відомо тобі, що правильно обраний одяг і взуття впливають на здоров'я? Одяг і взуття мають бути зручними. Завжди одягайся відповідно до сезону й погоди. У холодну пору року носи теплий одяг, вдягай шапку, щоб не застудитися. Але й занадто тепло одягатися також не варто, щоб не перегрітися та не спітніти.

Поміркуйте й обговоріть. Назвіть приклади одягу та взуття залежно від призначення: *спортивний*, *святковий*, *робочий* (*побутовий*), *для відпочинку*, *діловий*.

У чому відмінність одягу для різних життєвих ситуацій? Як правильно дібрати своє вбрання за погодою? Як доглядати за своїм одягом і взуттям? Чи вважаєш ти себе охайним/охайною?

- **Пригадай.** Як потрібно одягатися, коли восени настає холодна й дощова погода?
- **Поміркуй.** Які захворювання частіше трапляються в дітей саме восени? Чи всіма хворобами можна заразитися?

— Слово «*інфекція*» означає зараження хворобою. Хвороби бувають **інфекційними** та **неінфекційними**. До неінфекційних (незаразних) належать хвороби серця й інших органів, переломи кісток. Збудники інфекції проникають до організму людини, викликаючи такі хвороби, як-от: *грип, вітрянка, кір, коклюш, туберкульоз*. Вони легко потрапляють з організму однієї людини до іншої.

Масове поширення інфекційної хвороби називається **епіде́мією**. Щоб припинити розповсюдження хвороби, установлюють **карантин**.

Досліджуємо значення слів

Слово «**каранти́н**» походить з італійської мови, раніше воно означало «*час, що триває сорок днів*».

Вивчаємо й розуміємо

Карантин — це запобіжний захід, що обмежує спілкування інфікованих осіб зі здоровими у громадських місцях.

Що робити, коли вже захворів/захворіла на інфекційну хворобу?

- Не контактувати з іншими людьми, щоб не заразити їх, і користуватися захисною марлевою пов'язкою;
- вживати їжу тільки з окремого посуду;
- часто мити руки з милом;
- їсти більше фруктів й овочів, пити багато рідини;
- виконувати всі призначення лікаря;
- провітрювати кімнату.

Але краще запобігти інфекційній хворобі, ніж потім її лікувати. Для цього потрібно загартовуватися, дотримуватися правил особистої гігієни, вчасно робити щеплення, намагатися не контактувати з хворими людьми.

Які інфекційні хвороби ти знаєш? Що ти робиш для того, аби не захворіти?

Чому люди бажають одне одному здоров'я?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: РОСЛИНИ ВОСЕНИ

Ти переконаєшся, що осінь змінює життя рослин.

22. ЯК РОСЛИНИ ЗУСТРІЧАЮТЬ ОСІНЬ?

- **Пригадай.** Які осінні явища відбуваються в природі восени?

— Скільки різноманітних плодів дарує осінь! Ліщина пригощає нас смачними горішками. Кущ шипшини чарує своїми яскраво-червоними корисними плодами. А на ожині ягідки вже перестигли — ледь доторкнися, самі впадуть. Дуб рясно натрусив на землю жолудів. Визріли плоди на терені, глоді й обліписі.

Хто запам'ятав, скільки рослин я назвав? 6, 7 чи 8?

Вивчаємо й розуміємо

Стан рослин залежить від змін у неживій природі! Достигання плодів і насіння, пожовтіння листя та листопад — це осінні явища в житті рослин.

Коли достигають плоди на каштані? Які осінні плоди приносять користь для здоров'я? Хто з тварин любить ласувати жолудями?

23. ЧОМУ ЖОВТІЄ Й ОПАДАЄ ЛИСТЯ?

- **Пригадай.** Які осінні явища відбуваються в житті рослин?

Роздивіться зображення й **дослідіть.** Як восени змінюється забарвлення листя на кленах?

— Виявляється, забарвлення листя, плодів та інших частин рослин залежить від природних барвників. Здебільшого рослини зелені. Бо саме зеленого барвника в них найбільше. Тому він «затуляє» інші: жовтий, оранжевий, червоний і синій. Восени зелений барвник поступово руйнується, тоді стають помітними й інші кольори. Причиною його руйнування є осінні зміни в неживій природі: холод, зменшення сонячного світла й нестача води в листі.

- **Досліди**, як отримати природні барвники.

Чи однаково відбувається зміна забарвлення листків берези, верби, калини, вишні?

Вивчаємо й розуміємо

У природі нічого не пропадає марно. Так, опале листя за зиму перегниває. З нього навесні утворюється цінне добриво — **перегній**, пожива для рослин.

Чи восени все листя жовте? Чи одночасно в усіх дерев відбувається листопад? Яку користь приносить листопад природі?

24. ЯК ВОСЕНИ РОЗСЕЛЯЮТЬСЯ РОСЛИНИ?

- **Пригадай.** Чому осінь називають щедрою? Якими плодами ти ласуєш восени?
- **Поміркуй,** яке значення плоди й насіння мають для рослин.

— Завдяки насінню рослини **розмножуються** — залишають «потомство». Яскраві плоди рослин: калини, горобини, шипшини — приваблюють не тільки людей, а й птахів і звірів. Саме в плодах «ховається» насіння.

Рослини розселяються за допомогою тварин, води і вітру. Є й такі, що самі розкидають своє насіння.

Поспостерігай: як поширюються в природі рослини? Наприклад, кульбабка і дуб. Насіння яких рослин ти можеш зібрати восени, щоб висіяти навесні? Які корисні плоди восени дарують нам ліси?

Що ти знаєш про осіннє життя своєї улюбленої рослини?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ТВАРИНИ ВОСЕНИ

Ти дізнаєшся, які зміни відбуваються в поведінці тварин із приходом осені.

25. ЯК ЗМІНЮЄТЬСЯ ЖИТТЯ КОМАХ І РИБ ВОСЕНИ?

- **Пригадай.** Яких комах тобі довелося бачити влітку? Які ознаки в будові всіх комах є спільними?

Роздивіться зображення комах. **Розкажіть** про їхню будову, використавши слова-підказки: *три частини тіла, голова, груди, черевце, три пари кінцівок, крила.*

- **Пограйте у гру «Вгадай тварину».** Опишіть зображених або інших комах комах. Пригадайте, де ви їх бачили влітку. Чим вони живилися? Однокласники/однокласниці мають вгадати, кого ви описали.
- **Поміркуйте:** чому комахи зникають восени?
- **Доповніть** речення. *З настанням … комахи ховаються в укриття: під кору і пеньки дерев, у ґрунт, водойми, підвали.*
- Чому восени спосіб життя риб змінюється?

Щука

Окунь

Короп

Досліджуй, чи справджуються народні прикмети.

- *Якщо в повітрі літають комарі, то тепла погода восени ще протримається.*
- *Восени мурахи будують високі мурашники — на сувору зиму.*
- *Риба вистрибує з води — буде дощ.*

Чи бджоли можуть самі, без допомоги людей, підготуватися до зимових холодів? Розкажи про життя мурах. Як стан неживої і живої природи впливає на життя комах? А риб? Дізнайся в рибалок, яка риба частіше ловиться восени.

26. ЧИ ВСІ ПТАХИ ВОСЕНИ ВІДЛІТАЮТЬ У ТЕПЛІ КРАЇ?

- **Пригадай.** Яких птахів тобі довелося бачити восени? Чим птахи відрізняються від інших тварин?

Роздивіться зображення птахів і **розкажіть.** Які ознаки в будові всіх птахів є спільними? Використайте слова-підказки: *пір'яний покрив тіла, голова, шия, тулуб, передні кінцівки — крила, дзьоб.*

Лелека

Рибалочка

Ластівка

Зозуля

Восени дні поступово стають коротшими, а ночі — довшими. Насуваються холоди, землю вкриває опале листя, зникають комахи й інші тварини, якими живляться птахи. От і доводиться деяким нашим птахам лаштуватися в далеку дорогу, навздогін теплу. Таких птахів називають **перелітними.**

Вивчаємо й розуміємо

Перельо́ти — це природне явище в житті птахів. Причиною перельотів є голод, а не холод.

Досліди. Які птахи живуть поблизу твого житла восени? Які — у лісах і парках? А які — поблизу водойм?

Птахів, які в холодну зимову пору знаходять собі поживу і залишаються в рідному краї, називають **осілими**. Це — горобці, синиці, сороки, сойки, сірі ворони (ґави), галки, куріпки, тетеруки, дятли та сови.

Про що тобі підкаже назва птаха «*мухоловка*», а — «*рибалочка*»? Як птахи допомагають рослинам?

27. ЯКІ ТУРБОТИ У ЗВІРІВ ВОСЕНИ?

- **Пригадай.** Яких звірів тобі пощастило побачити восени? Чим ссавці відрізняються від інших тварин?

Упродовж осені **спостерігай**, як змінюється забарвлення хутра в білки. **Запиши** в календар, коли тобі довелося востаннє бачити їжака або купки землі, які залишає кріт у пошуках черв'яків.

- **Обери і поясни.** Що допомагає звірям підготуватися до зими?

посилене живлення | **накопичення запасів жиру** | **пошуки друзів** | **линяння**

Чи запасають собі на зиму корми їжаки? Чому білка та кріт не впадають у сплячку?

Що ти знаєш про осіннє життя своєї улюбленої тварини?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ПРАЦЯ І ВІДПОЧИНОК ЛЮДЕЙ ВОСЕНИ

Ти переконаєшся, що осінь приносить людям не тільки обов'язки й турботи, а й свята.

28. ЯКА ПРАЦЯ ВОСЕНИ ПЕРШОЧЕРГОВА?

- **Пригадай.** Які рослини належать до дикорослих? А які — до культурних? Яка між ними відмінність?

Погайте в гру «Хто більше?». Одна група називає культурні рослини, а інша — дикорослі.

Троянда

Шипшина

Виноград

Подорожник

- **Роздивися зображення** та **запам'ятай** назви осінніх квітів. Яку з цих рослин називають символом України?

Жоржини

Айстри

Чорнобривці

- Збирай восени насіння квітів, щоб розмножити їх навесні.

Досліди: які ще рослини продовжують цвісти восени? Чи ти допомагаєш дорослим поратися на городі або дачі?

29. ЯК ЛЮДИ ГОТУЮТЬСЯ ДО ЗИМИ?

- **Пригадай.** Які дари приносить осінь?

Позмагайтеся, хто пригадає більше назв польових, овочевих, фруктових і ягідних рослин, що достигають у вашому краї восени. **Розкажіть**, коли ви їх уживаєте в їжу. Які страви з них можна приготувати?

ПОЛЬОВІ	ОВОЧЕВІ	ФРУКТИ І ЯГОДИ

— Восени, коли достигає врожай культурних рослин, у людей буває багато турбот. Потрібно зібрати врожай, висіяти озимину та зробити заготівлі на зиму і для своєї родини, і для всієї країни.

Що потрібно заготовляти восени для приготування смачного борщу, каші, пирогів? Які овочі та фрукти твоя родина заготовляє сама, а які — купує в магазинах і на базарі?

30. ЯКІ СВЯТА «ДАРУЄ» ОСІНЬ?

- **Пригадай** свята, які припадають на осінню пору.

— Осінь дарує нам чимало свят, які прийшли до нас із глибокої давнини. Є серед них і такі, що прославляють сучасні події.

Вивчаємо й розуміємо

14 жовтня — знаменна дата. Цього дня український народ відзначає потрійне свято: релігійне — **Покро́ву**, **День українського козацтва**, а з 2015 року — **День захисника України**. Цей день визнали державним святом для вшанування відваги та героїзму захисників і захисниць нашої Вітчизни. Адже сучасна українська армія є справжньою спадкоємицею військових традицій нашого народу.

З давніх-давен у жовтні, коли закінчувалися осінні польові роботи, хлібороби в Україні урочисто відзначали **свято врожаю**. Новим і дедалі популярнішим стає в Україні **День подяки**. Адже люди завжди вірили, що вдячність — це запорука благословення та добробуту народу.

Не менш значущим сучасним святом є **День української мови та писемності**, що припадає на **9 листопада.**

Щороку в цей день усі охочі пишуть **Всеукраїнський радіодиктант єдності.** Чи хочеш ти взяти в ньому участь?

Чому ти любиш свята? Якими вони бувають? Які осінні свята відзначають тільки в Україні? Яке свято тобі подобається найбільше? Досліди, які професійні свята відзначають восени.

Чи подобається тобі допомагати дорослим готуватися до зими?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ЗДОРОВА Й БЕЗПЕЧНА ПОВЕДІНКА ВОСЕНИ НА ПРИРОДІ

Ти переконаєшся, що деякі рослини, тварини та гриби можуть бути небезпечними.

31. ЧИ ЗНАЄШ ТИ ОТРУЙНІ РОСЛИНИ?

- **Пригадай,** які дарунки приносить нам золота осінь.

— Деякі осінні ягоди становлять небезпеку для здоров'я, хоча мають дуже привабливий вигляд. Так, травнева улюбленица — **конва́лія** — восени милує око яскраво-червоними ягідками. Але стережись: вони отруйні. Однак із конвалії виготовляють ліки від хвороб серця.

До дуже отруйних належить кущ **вовчі ягоди**. Небезпеку становлять і плоди, і красиві духмяні квітки. Їх не можна навіть нюхати!

Запам'ятай! Ніколи не куштуй незнайомі плоди й навіть не нюхай квітки незнайомих рослин.

Прочитай і поясни вислів.

Одна й та сама рослина може й вилікувати, й отруїти.

Роздивись уважно, які на вигляд квітки й плоди отруйних рослин. Запам'ятай їхні назви!

Пасльон солодко-гіркий

Блекота чорна

Беладонна

Дурман

Обережно! Отрута!

Зверни увагу: у малих кількостях майже всі отруйні рослини люди навчилися використовувати як лікарські.

Чи всі рослини безпечні? Чому кажуть, що ліки відрізняє від отрути лише їхня кількість? Чи безпечне самолікування лікарськими рослинами? Пригадай, які отруйні рослини тобі траплялося бачити в природі.

32. ЯКИХ ТВАРИН ВАРТО СТЕРЕГТИСЯ ВОСЕНИ?

- **Пригадай,** які ти знаєш отруйні рослини.

Чи траплялися тобі в природі отруйні й небезпечні тварини? Хто до них належить?

- **Обговоріть:** чи можуть тварини бути отруйними та становити загрозу для людей восени?

Роздивіться зображення і **скажіть,** у який період осені можна побачити небезпечних комах: шершня, бджолу й осу. **Упізнайте** їх.

— Під час прогулянок в осінньому лісі можна випадково натрапити на диких тварин: кабана, велетня лося або о́леня. Усі вони однаково небезпечні. Ніколи не намагайтеся підійти до диких тварин, щоб «подружитися». Краще непомітно зійти з їхньої дороги. Зберігайте спокій і розсудливість, не робіть різких рухів. У разі небезпеки потрібно кликати на допомогу дорослих.

Особлива порада юним дослідникам. Ніколи не намагайтеся упіймати диких тварин і забрати їх до себе додому. Так ви завдасте шкоди і їм, і собі. Не просувайте руки в щілини між камінням, у нори й пустоти в ґрунті, відшукуючи диких тварин.

Чому наближатися до нори або лігва дикої тварини небезпечно? Що потрібно робити, якщо натрапиш у лісі на дику тварину? Чи можна близько підходити до лося або лосенятка?

33. ЧИ БЕЗПЕЧНО ДЛЯ ЗДОРОВ'Я ЗБИРАТИ ГРИБИ?

- **Пригадай,** до якої природи належать гриби. Чи доводилося тобі разом із дорослими їх збирати? Які назви грибів тобі відомі?
- **Досліди**, на яку пору року припадає основний грибний сезон.

Вивчаємо й розуміємо

Якщо хочеш збирати гриби, тобі потрібно знати, які з них їстівні́, а які — отруйні.

Отруйні гриби маскуються під їстівні.

Роздивіться зображення грибів. **Порівняйте** їстівні з отруйними. **Обговоріть,** за якими ознаками їх можна відрізнити.

ЇСТІВНІ ГРИБИ	ОТРУЙНІ ГРИБИ
Білий гриб	Сатанинський гриб
Червоноголовець	Мухомор червоний
Сироїжка	Бліда поганка

У яку пору року в лісах буває найбільше грибів? Назви́ отруйні гриби. Дізнайся в дорослих, як потрібно збирати гриби. Яких правил безпеки дотримуються заповзяті грибники?

Як поводитися, щоб прогулянка на природі принесла тільки задоволення й користь?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ОХОРОНА ПРИРОДИ ВОСЕНИ

Ти дізнаєшся, що шкодить природі восени.

34. ЩО РОБИТИ З ОПАЛИМ ЛИСТЯМ?

- **Пригадай.** Які турботи очікують на людей восени в містах і селах?

Роздивіться зображення та дайте відповіді на запитання:

- Чи потрібно прибирати опале листя в садах і парках, підмітати вулиці та подвір'я від опалого листя?
- Чи безпечно спалювати опале листя, сухі залишки рослин, стерню або солому?

1

2

Ми – дослідники!

Разом із дорослими **досліди** й **переконайся,** що під час горіння з димом у повітря потрапляє багато кіптяви, яка його забруднює та спричиняє хвороби.

Вивчаємо й розуміємо

Категорично забороняється спалювати сухе листя, залишки врожаю, бур'яни, сміття та різний інший непотріб. Це дуже шкодить і природі, і здоров'ю людей.

Натомість потрібно збирати опале листя та всі залишки рослин восени в **спеціально відведені для цього місця**. Там вони розкладаються (перегнивають), перетворюючись на **перегній** — цінне добриво. Перегній покращує якість ґрунту й сприяє збільшенню врожаїв.

Як впливає спалювання сміття на чистоту повітря в довкіллі? Як може забруднення повітря позначитися на твоєму здоров'ї? Як позбутися сухих залишків рослин і бур'янів на городах?

35. ЧОМУ НАСТАЮТЬ ОСІНЬ ТА ІНШІ ПОРИ РОКУ?

- **Пригадай,** які зміни в природі — природні явища — відбуваються восени. Назви́ їх.

Проаналізуй свої записи в **Календарі осінніх досліджень природи і погоди**. Якою була осінь цього року? Чи довго трималося тепло? Часто йшли дощі? Яка погода тобі подобається найбільше?

— А чи знаєш ти, для чого люди з давніх-давен проводять систематичні спостереження за природою? Це допомагає їм передбачати погоду. А також з'ясувати причину зміни пір року, зокрема, настання осені.

- **Порівняй** на малюнку, як розташовувалося Сонце опівдні (о 12-й годині) на небосхилі влітку 22 червня. А як змінилося його положення восени 23 вересня?

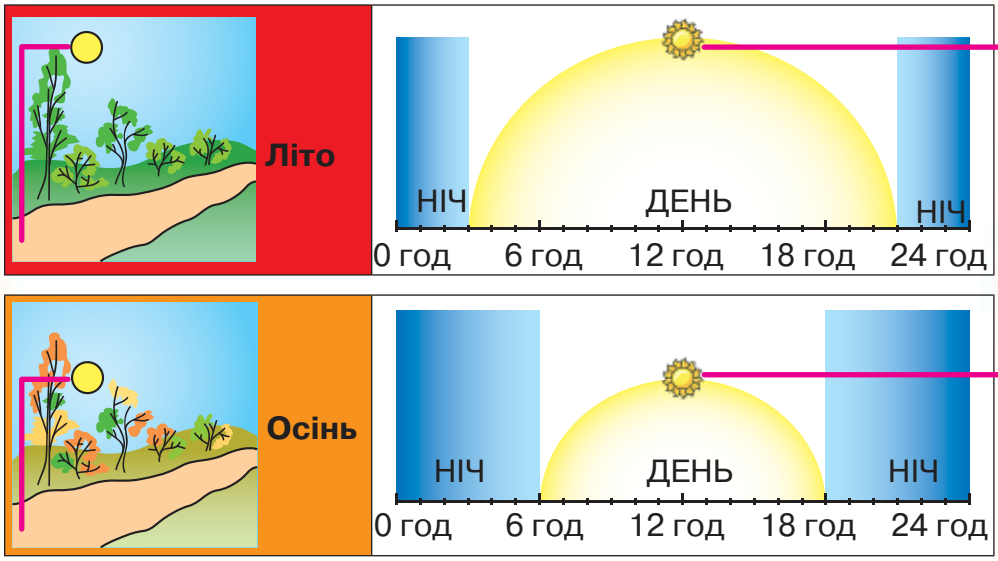

Сонце щодоби здійснює рух небосхилом, поступово змінюючи свою висоту. Опівдні воно піднімається найвище.

Вивчаємо й розуміємо

Причиною зміни пір року є різне полудневе розташування Сонця впродовж року. Внаслідок чого температура повітря, хмарність, вітер, опади й інші показники погоди влітку, восени, взимку й навесні значно різняться.

Обговоріть і **оберіть** найважливішу подію осені та кожного з осінніх місяців.

Доведи, що впродовж твого спостереження за природою восени полуднева висота Сонця поступово зменшувалася. Які зміни відбувалися з температурою повітря восени? Чи змінився восени характер опадів? Який день восени тобі запам'ятався найбільше? Чому?

36. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ

Що корисного і цікавого ви відкрили для себе, опанувавши розділ про осінь?

1. **Назви́** осінні місяці. На які періоди поділяють осінь?
2. **Обери** й **поясни**, що **НЕ належить** до природних явищ: *вітер*, *дощ*, *хмари*, *листопад*, *вересень*, *відліт птахів у вирій*, *рух Сонця на небосхилі*, *рух транспорту на дорозі*.
3. **Розв'яжи** завдання для грибника. У кошику 13 грибів. Чи є серед них отруйні? Скільки їх?

4. **Розкажи,** як можна захиститися від інфекційних хвороб восени.
5. **Поясни**, як варто одягатися відповідно до осінньої погоди.

Підготуйте пам'ятку-оголошення **«Як запобігти пожежі восени»**.

ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?

Осінь. Ви з подругою чи другом гуляєте в парку. Раптом подруга підбігає до дерева. Під деревом ростуть гарні їстівні гриби. Вона хоче їх зірвати, адже вони так схожі на ті, що зазвичай готує мама. Подруга не хоче й чути, що вони можуть бути небезпечні.

Як правильно вчинити?

- **Не кричати.** Спокійно пояснити, що неподалік від парку автомобільна траса. А гриби, ніби губка, вбирають у себе отруйні речовини з вихлопних газів. А відтак і самі стають отруйними.
- **Розізлитися** на впертість подруги. Почати галасувати й відштовхнути її від грибів.
- **Обуритися:** як це вона не хоче вас слухати?! Залишити її у спокої, нехай чинить, як хоче.

*Вибери риси характеру, які **допомагають** прийняти правильне рішення.*

розважливість	терплячість	уважність
мудрість	пихатість	справедливість

Вибери й зобрази емоції, які відчуваєш, коли тебе не слухають.

відчай	занепокоєння	спокій
байдужість	здивування	смуток

Словничок корисних висловів

- Вислухай, будь ласка.
- Не гарячкуй.
- Заспокойся й поміркуй.
- Я хочу допомогти.

Наше третє дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА ВЗИМКУ»

— Нарешті настала зима! Хто стане нашими помічниками в холодну зимову пору?

— На допомогу прийдуть шановні пан Лісник — знавець зимової природи — і лікарка панна Кульбабка.

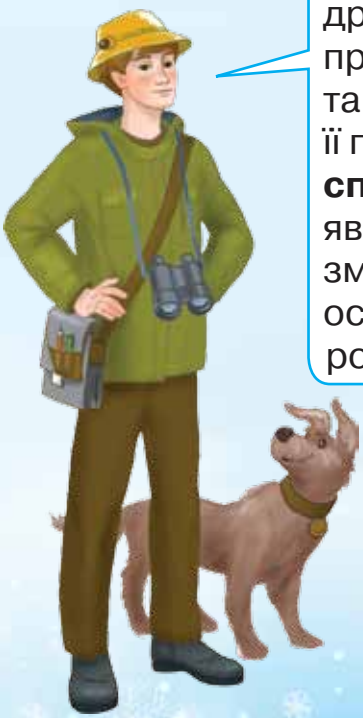

— Вітаю вас, мої допитливі друзі! Настав час **дізнатися** про прикмети зими та **встановити** причини її приходу. Маємо нагоду **спостерігати** за зимовими явищами, **досліджувати** зміни погоди, **зрозуміти** особливості зимового життя рослин і тварин.

— Доброго вам здоров'я! Ви **з'ясуєте**, які турботи й радощі приносить зима людям, **дізнаєтеся** про вплив погоди взимку на вашу безпеку. **Усвідомите** правила здорового способу життя й безпечної поведінки взимку.

Спільно з дорослими ви виконаєте другий родинний проєкт **«Які птахи прилітають до моєї годівнички взимку?»**.

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ДОБА. РІК. ЗИМОВІ МІСЯЦІ

Ти дізнаєшся про форму Землі, її обертання навколо своєї осі та рух навколо Сонця.

37. ЯКУ ФОРМУ МАЄ ЗЕМЛЯ?

- **Пригадай,** Сонце — це зоря, величезна розпечена куля, що є джерелом світла й тепла на нашій планеті Земля. Що ти ще знаєш про зорі та планети?

Роздивіться й **поміркуйте.** На що схожа форма Землі? Чи Земля кругла, як тарілка? Чи куляста, як м'яч?

Вивчаємо й розуміємо

Земля має форму кулі. Тому й кажуть: **земна куля**.

— Хоча Земля проти гігантського Сонця — лише горошинка, для людей вона дійсно неозо́ра. Щоб побачити все, розташоване на земній поверхні, люди виготовили **зменшену модель Землі — глобус**. Винайшли глобус у 1492 році в Німеччині.

Зображення глобусів:
стародавнього та сучасного — інтерактивного

Досліджуємо значення слів

Моде́ль — зменшене відтворення великого об'єкта. Слово **«гло́бус»** перекладається як «*куля*».

Прочитай загадку, поясни відгадку.

Тут міста, країни, скелі,
Океани і пустелі,
Гори, ріки і моря —
Мандрувати буду я.

Щоб по світу мандрувати,
Не виходжу я із хати,
Не сідаю я в автобус,
А беру у руки … .

- **Поміркуй** і **скажи,** чи вся Земля може одночасно освітлюватися Сонцем.

Поясни, чи правильно кажуть, що Земля — кругла. У якій країні вперше винайшли глобус? Назви, які твої іграшки є моделями. Що на нашій планеті слугує природним джерелом світла?

38. ЩО ТАКЕ ДОБА І РІК?

- **Пригадай**, як називається модель земної кулі. Чому одна частина нашої планети освітлюється Сонцем, а інша — виявляється неосвітленою?

Поміркуйте й **висуньте свої версії**, чому на Землі буває день і ніч.

— Як добре, що в нас є глобус — модель земної кулі. За його допомогою можна продемонструвати, як Земля обертається **навколо своєї осі** і як Сонце освітлює її поверхню. Адже Земля **постійно крутиться**.

Ми – дослідники!

Роздивимося схему «Добове обертання Землі».

Вісь — уявна лінія, навколо якої обертається Земля.

Висновок. Земля постійно обертається. Там, де її поверхня освітлюється Сонцем, — день. А з протилежного боку, у затінку, — ніч. День і ніч становлять **добу**. Доба триває 24 години.

Вивчаємо й розуміємо

Доба́ — це час, за який Земля здійснює один повний о́берт навколо своєї вісі.

— Земля не тільки обертається навколо своєї вісі, а й одночасно рухається навколо Сонця. Повний оберт навколо Сонця Земля здійснює за 365 діб, 5 годин 48 хвилин і 46 секунд. Саме стільки триває **рік**. Для зручності відліку домовилися, що рік становитиме 365 діб. А «зайві» години, хвилини та секунди раз на чотири роки додають до високосного, який триває 366 діб.

Вивчаємо й розуміємо

Рік — це час, за який Земля робить повний оберт навколо Сонця.

Який у нас зараз рік: звичайний чи високосний? Скільки місяців у році?

39. ЧОМУ ЗИМОВІ МІСЯЦІ МАЮТЬ ТАКІ НАЗВИ?

- **Пригадай**, що таке доба, а що таке рік.

Зміна положення Сонця на небосхилі впродовж року, яке ми спостерігаємо, виникає внаслідок річного руху Землі.

Роздивіться схеми на сторінках 50 і 58 та **поясніть.** Чому після осені приходить зима? Як настання зими залежить від зміни положення Сонця на небосхилі? **Порівняйте** полудневу висоту Сонця восени та взимку. **Доведіть**, що зі зменшенням полудневої висоти Сонця стає холодніше.

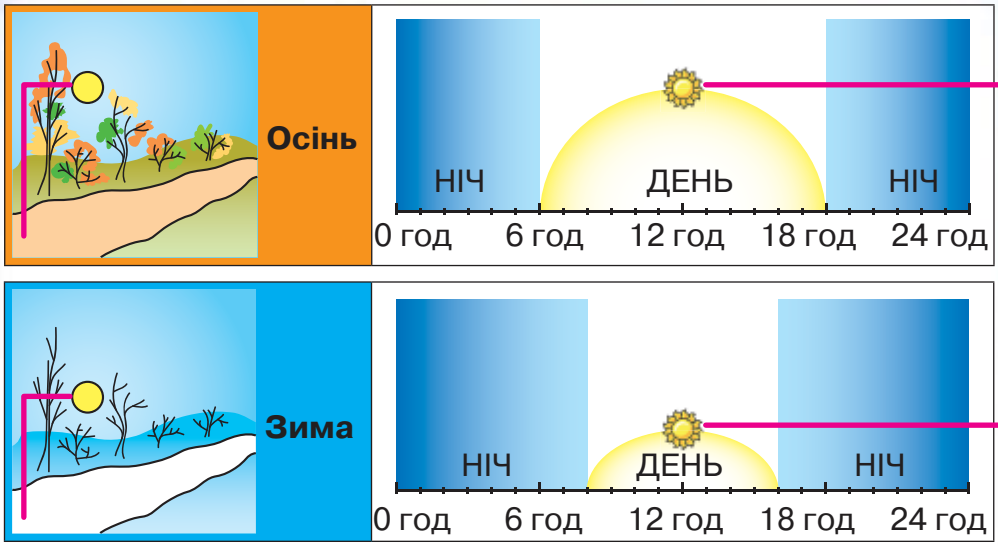

Роздивіться зимові світлини та **скажіть**, про що вам розповідають на́зви зимових місяців.

Грудень

Січень

Лютий

Проведіть спостереження. Чому зиму поділяють на **три періоди**: ворота зими, глибока зима та бокогрій?

Як зміни в природі відображаються в назвах зимових місяців? Чому місяць грудень називають «*мостовиком*»? Дізнайся, скільки діб тривають зимові місяці. Чому назва січня пов'язана з тим, що в давнину дерева рубали (*сікли*) взимку?

Який із зимових місяців ти любиш найбільше?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ВПЛИВ СОНЦЯ НА ПРИРОДУ ВЗИМКУ

Ти переконаєшся, що Сонце впливає на природу, погоду та життя людей.

40. *Урок-екскурсія*. ЯК СПОСТЕРІГАТИ ЗА ПРИРОДОЮ ТА ЖИТТЯМ ЛЮДЕЙ УЗИМКУ?

— Запрошую другокласників на екскурсію до лісу або парку, де ви були восени. **Спостерігайте** й **порівнюйте**, які зміни відбулися в природі та житті людей.

Пригадайте. За яким планом потрібно проводити спостереження за неживою і живою природою?

Разом із дорослими змайструйте годівничку для птахів. **Спостерігайте**, які птахи прилітають до вашої годівнички. Який корм вони полюбляють?

Як розташування (висота) Сонця впливає на стан неживої й живої природи взимку? Коли випав перший сніг? Він довго лежав чи відразу розтанув? Чи форма всіх сніжинок — однакова?

41. КОЛИ ПОЧИНАЄТЬСЯ ЗИМА У ТВОЄМУ КРАЇ?

- **Пригадай.** Як називаються зимові місяці? На які періоди поділяють зиму? Як змінюється положення Сонця взимку? Коли річки скувала крига?

— Коли розпочинається зима? Багато хто без вагань скаже, що 1 грудня. Це так, але тільки за календарем. Виявляється, що в одних областях України зима настає ще в середині листопада, а в інших — аж наприкінці грудня. Ознакою початку зими вважають час, коли середня температура за добу опускається нижче 0°. Існує досить простий метод визначення **середньодобової температури**: для цього потрібно виміряти температуру повітря об 11 годині ранку. Тож спробуйте самостійно встановити дату початку зими.

Вивчаємо й розуміємо

Учені вважають, що осінь від зими відділяє **день зимового сонцестояння — сонцевоpо́т**, що припадає на **21–22 грудня**. Тоді день — найкоротший, а ніч — найдовша в році. Після сонцевороту тривалість днів поступово починає збільшуватися.

- **Роздивись** і **полічи**, яка тривалість дня і ночі 22 грудня — у день зимового сонцевороту (сонцестояння).

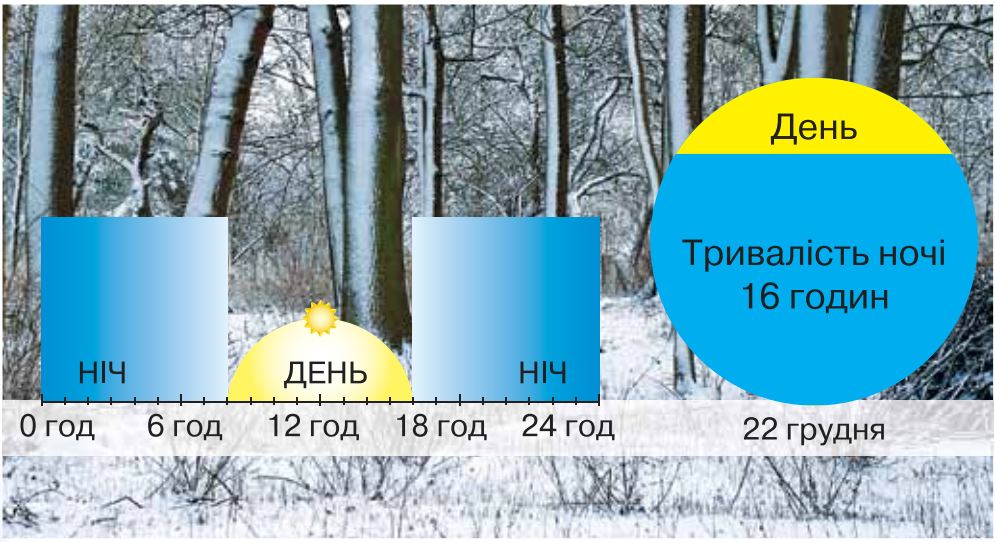

Ми – дослідники!

Досліди за допомогою дорослих, коли впродовж цього тижня встає і сідає сонце. Полічи тривалість дня і ночі. Що ти помітив/помітила? **Поясни**.

Це можна зробити за допомогою прогнозу погоди, що подається в Інтернеті.

Які зміни в неживій природі відбуваються на початку зими? Коли, на твою думку, розпочалася зима? Чи погоджуєшся ти з приказкою: «*На новий рік дня додалося на заячий скік*»?

42. ЯКОЮ БУВАЄ ПОГОДА ВЗИМКУ?

- **Пригадай.** У яких ста́нах перебуває вода взимку?

Ми – дослідники!

Проведи досліди, щоб встановити: що відбувається з водою, коли температура опускається нижче 0°.

Утворення криги та льоду

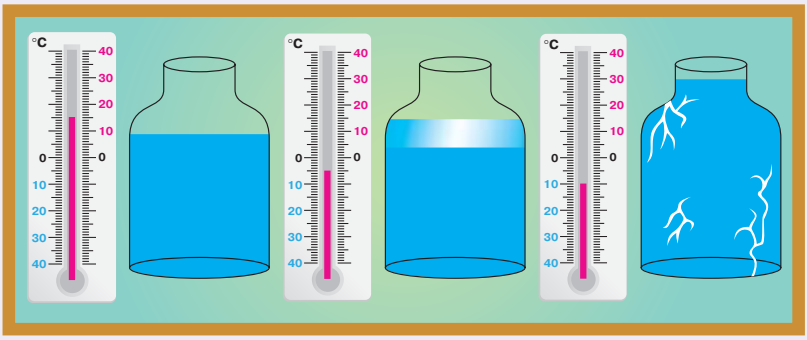

Висновок. Унаслідок зниження температури на поверхні води утворюється крига. Згодом уся вода переходить у твердий стан і розширюється.

- **Поміркуй**, що відбудеться із наповненим водою закритим скляним посудом на морозі. Які практичні висновки ти можеш зробити?

Роздивіться світлини. Як зображені зимові природні явища пов'язані із замерзанням води? Які з них створюють несприятливі погодні умови для людей? Чи становлять вони небезпеку?

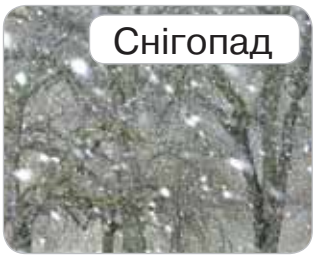

— Сніг — найприкметніша ознака зими. Як гарно стає довкола, коли в повітрі кружляють сніжинки. Як же вони утворюються? Коли температура повітря знижується, то дощові крапельки перетворюються на льодові кристали — сніжинки. Кожна сніжинка — неповторна. У природі існує незліченна їх кількість. Нікому ще не доводилося бачити хоча б дві цілком однакові.

Роздивіться, які сніжинки пощастило «впіймати» вам.

Фотографії сніжинок

Яким буває взимку стан неба? Які опади переважають взимку? Які форми сніжинок тобі вдалося упізнати й намалювати? Чи впливають короткі зимові дні на твій настрій? Яку погоду взимку вважають несприятливою?

Що взимку тобі приносить радість, а що — засмучує?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ЗДОРОВА Й БЕЗПЕЧНА ПОВЕДІНКА ВЗИМКУ

Ти з’ясуєш, як дбати взимку про здоров’я та безпеку на дорозі.

43. ЯК ЗМІЦНИТИ СВОЄ ЗДОРОВ’Я ВЗИМКУ?

- **Пригадай.** Чи буває погода взимку небезпечною?

Прочитайте й **обговоріть** поради лікарки Кульбабки. Чи погоджуєтесь ви з ними? Переконайте своїх рідних дотримуватися цих правил.

П’ять порад лікарки Кульбабки

Щоб запобігти обмороженню та переохолодженню тіла за сильного морозу й холодного вітру:

1. **Одягайся тепліше.** Краще вдягти кілька речей, ніж одну теплу — тоді повітря, що міститься між шарами одягу, зберігатиме тепло твого тіла. Не забудь одягти шарф, шапку й теплі рукавички.
2. **Взуття не повинно бути тісним**. Узимку одягай шерстяні шкарпетки.
3. **Не виходь на вулицю** спітнілим/спітнілою.
4. **Уникай тривалого перебування** на холоді.
5. **Не виходь на вулицю голодним/голодною**. Адже взимку організму знадобиться більше енергії, щоб зігрітися.

Пам’ятай! Краще запобігти обмороженню, ніж потім лікуватися від нього.

- **Роздивися** зображення тварин. **Розкажи**, що ти знаєш про них. Де вони живуть? Як запобігають переохолодженню? **Скористайся підказками.**

У гурті — тепліше

Підшкірний жир захищає

Лапи вкриті шерстю

Які частини тіла найчастіше обморожуються? Чому? Чому пуховик взимку добре гріє? Що означає вислів «*одягнули, як капусту*»? Чому взуття взимку повинно бути вільним? Для чого у взуття вкладають устілки?

44. ЯКІ Є ПОМІЧНИКИ НА ДОРОГАХ?

- **Пригадай**, що ти знаєш про правила дорожнього руху. Хто належить до учасників дорожнього руху?

Вивчаємо й розуміємо

Перехрестя — найнебезпечніша ділянка дороги. Тут і транспорт, і пішоходи рухаються в різних напрямках.

Якщо рух на перехресті регулює регулювальник або світлофор, це — **регульоване перехрестя**. Коли ж немає ані світлофора, ані регулювальника, таке перехрестя називають **нерегульованим**. Коли на перехресті є і світлофор, і регулювальник, то керуйся **тільки сигналами регулювальника**.

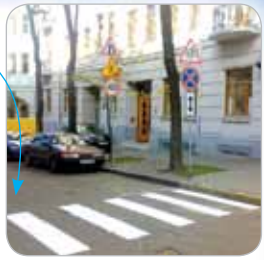

Дорожня розмітка у вигляді білих поперечних смуг — «зебра». Вона допомагає зупиняти рух транспорту на пішохідних переходах. Біла суцільна лінія посередині дороги розмежовує рух транспорту, що їде в протилежних напрямках.

Розгляньте зображення дорожніх знаків й обговоріть, що вони означають. **Зверніть увагу** на їхні колір і форму.

Заборонні знаки	
Попереджувальні знаки	
Наказові знаки	
Інформаційно-вказівні знаки	

Ми – дослідники!

Досліди, які дорожні знаки трапляються тобі на шляху до школи. **Поясни**, що вони означають.

Чому під час руху на дорозі потрібно бути особливо уважними? Як називають місце перетину доріг? Чим регульоване перехрестя відрізняється від нерегульованого? На які групи поділяють дорожні знаки? Яку дорожню розмітку тобі доводилося бачити? Що вона, на твою думку, означає?

45. ЯК ДБАТИ ПРО БЕЗПЕКУ НА ДОРОГАХ УЗИМКУ?

- **Пригадай**. Які дорожні знаки ти знаєш? Що вони означають?

— Чи траплялося тобі переходити вулицю в сутінки за поганої видимості на дорозі? **Поміркуй.** Як у темряві тобі допоможе пристрій, що **відбиває** світло?

- **Розглянь** фото. Що на ньому зображено? **Досліди.**

- **Розглянь** малюнок. **Досліди**, з якої відстані водій може помітити пішохода **без** світловідбивачів і **зі** світловідбивачами. Зроби висновок.

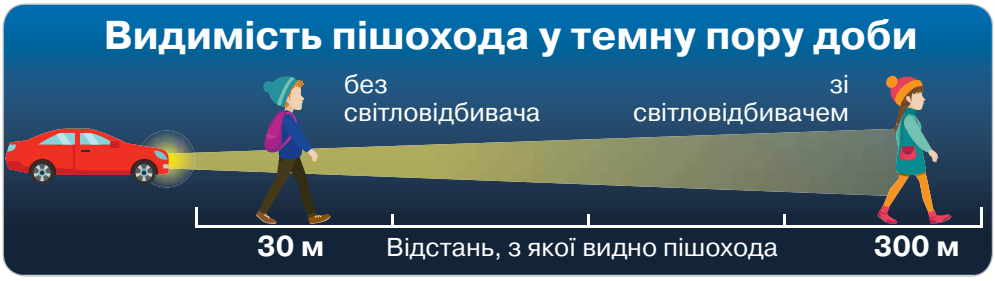

Запам'ятай! Автомобіль миттєво зупинити неможливо. Будь обережним/обережною на вулиці.

Що може завадити водієві побачити перешкоду або пішоходів на дорозі? Куди прикріплюють світловідбивачі? Чи може автомобіль миттєво зупинитися взимку на слизькій дорозі?

Який настрій у тебе викликає погода взимку?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ЗИМОВІ СВЯТА

Ти дізнаєшся про особливості зимових свят.

46. НА ЯКІ СВЯТА ЧЕКАЮТЬ УЗИМКУ?

- **Пригадай.** Які свята припадають на зимову пору? Які з них відзначають у твоїй родині?

— Зима дарує нам немало радісних свят. Це прихід **Святого Миколая**, **Новий рік**, **Різдво Христове**. А ще зима приносить веселі розваги під час канікул.

Розгляньте українські поштові марки та **визначте**, які зимові свята на них зображено. Чи відомо вам, коли саме їх відзначають?

Настання **Нового року** святкують майже всі народи світу — у ніч проти 1 січня. В оселях прикрашають ялинки, роблять одне одному подарунки та збираються разом із родичами й друзями за святковим столом.

Об’єднайтеся в пари. Розіграйте такі сценки: **1** — прикрашання новорічної ялинки; **2** — вітання з Новим роком рідних і близьких людей.

Коли настає Новий рік? За що люблять новорічні свята діти й дорослі? Чи приходить до тебе в гості Святий Миколай? Яке бажання ти б хотів/хотіла, щоб здійснилося наступного року?

47. ЯК СВЯТКУЮТЬ РІЗДВО ХРИСТОВЕ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ?

- **Пригадай.** Коли святкують Різдво Христове в Україні? Чи відзначають його у твоїй родині? Як саме?

— **Різдво Христове** є одним з найурочистіших свят, якого чекають усі християни світу. Насправді історично вірогідна дата народження Ісуса Христа наразі невідома. Але в більшості країн світу, зокрема в європейських, Різдво Христове (Святий вечір) святкують у ніч проти **25 грудня**, а в православних — **7 січня**. Обидві дати в Україні є святковими (вихідними) днями.

Після церковної служби люди збираються родиною за вечерею (Святвечір), яка включає 12 пісних страв. У різдвяний період за традицією прийнято чинити справи милосердя. **Поміркуйте**, що це за справи. Символами свята незмінно залишаються різдвяні вистави-вертепи, ярмарки, пісні-колядки, різдвяні вінки… Бажаємо вам веселого Різдва!

Чому Різдво вважається одним з найбільших християнських свят? Які ти знаєш різдвяні колядки та щедрівки?

48. ЯК ЗБЕРЕГТИ ЯЛИНЦІ ЖИТТЯ?

- **Розкажи.** Чи прикрашає твоя родина ялинку на зимові свята? Якими бувають новорічні ялинки?

— Незабаром настануть свята. Під урочисто вбраною ялинкою на тебе чекають подарунки… Але замислимося, скільки ж хвойних дерев знищують кожного року!

Більшість людей на зимові свята обходиться і без зрубаних ялинок і сосен. Адже можна придбати штучне зелене деревце, яке служитиме довгі роки. Якщо ж у вас є власний будинок, виростіть красуню ялинку на своєму подвір'ї або ж у горщику.

Вивчаємо й розуміємо

Лісам украй необхідне наше піклування. Буде розумно хвойні дерева **не вирубувати**, **а висаджувати скрізь**: і в лісах, і в парках, і біля своїх домівок.

Складіть історію про життя новорічної ялинки.

Доведи, що вирубування хвойних дерев на зимові свята шкодить природі. Запропонуй, як можна обійтися без зрубування ялинки. Як безпечно поводитися біля новорічної ялинки, щоб не спричинити пожежу?

Яке зимове свято подобається тобі найбільше?

ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?

Незабаром Новий рік. Удома тривають приготування. Вам хочеться зробити щось приємне близьким.

Вибери найкращі, на твою думку, ідеї для створення святкового настрою вдома. А саме:

- прикрасити оселю зимовими композиціями;
- створити власноруч новорічні іграшки;
- вивчити новорічні вірші й колядки;
- вигадати танок або мініївиставу й показати близьким;
- підготувати вітальні листівки.

Вибери й зобрази емоції святкового настрою.

радість	цікавість	невдоволення
хвилювання	задоволення	сподівання

Словничок корисних висловів

- Щиро дякую за Ваші поради.
- Ви дуже люб'язні. Дякую за допомогу.
- Ваші ідеї дуже цікаві, але мені потрібно краще все обміркувати.
- Мене зацікавили ваші варіанти, я подумаю.

СЛОВНИЧОК КОРИСНИХ ЖЕСТІВ

«Я тебе люблю»

МОЄ ВІДКРИТТЯ: РОСЛИНИ ВЗИМКУ

Ти дізнаєшся, як дикорослі й культурні рослини готуються до зими.

49. ЩО ДОПОМАГАЄ РОСЛИНАМ ПЕРЕЖИТИ ЗИМУ?

- **Пригадай**, які зміни відбуваються в неживій природі взимку. Як вони впливають на рослини?

— Зима для рослин — найнесприятливіша пора. Узимку всі рослини перебувають у стані спокою. Тобто не ростуть і не живляться, а «сплять», зронивши листя. Якби цього не відбувалося, то сніг, налипаючи на листя, сильно ламав би і пошкоджував рослини. Однак життя триває. На гілках причаїлися бруньки, з яких навесні виростуть зелені пагони. Від морозу їх захищають численні покривні лусочки, ніби теплі кофтинки.

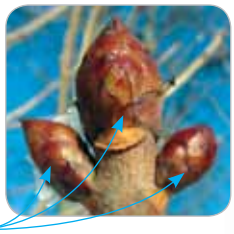

Проведи вдома дослід-спостереження. Постав гілочку вишні, смородини чи бузку у воду. **Досліди**, як відбуватиметься їхній розвиток.

Як різні групи рослин пристосувалися до зими?

50–51. ЯКІ РОСЛИНИ ЖИВУТЬ УДОМА?

- **Пригадай,** які кімнатні рослини ти знаєш.

Роздивіться зображення кімнатних рослин на с. 72. Які з них вам знайомі? Чи є у вас удома кімнатні рослини? Яка з них подобається вам найбільше?

Ага́ва — невибаглива кімнатна рослина

Ало́е — домашній лікар

Хлорофі́тум — очищувач повітря

— Коли надворі зима, кімнатні рослини приносять в оселі радість і затишок. Продовжуй їх доглядати, але поливай значно рідше і лише відстояною водою. Перезволоження їм зашкодить.

- **Пригадай**, які умови потрібні рослинам для життя взимку. І створи свою невеличку «теплицю» на підвіконні — буде в тебе й корисна зелень, і спогади про щедре літечко. Щоб дізнатися, яку рослину найкраще вирощувати, відгадай загадку.

Має шкір сім, витискає сльози всім.

Проведи вдома дослід-спостереження: виростити зелену цибулю, часник, салат, кріп або інші рослини (*на свій вибір*). Пильнуй, щоб їм вистачало світла. Разом із дорослими уклади пам'ятку порад для дослідників-овочівників.

Які овочі вирощуватимеш на підвіконні? Що для цього знадобиться, окрім бажання? Яка допомога від дорослих тобі потрібна, а що можеш зробити самостійно?

Які рослини взимку тобі дарують найбільше радості?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ТВАРИНИ ВЗИМКУ

Ти переконаєшся, що тварини навчилися дружити із зимою.

52. ЯКІ НЕБЕЗПЕКИ ЗАГРОЖУЮТЬ РИБАМ УЗИМКУ?

- **Пригадай**, якою буває температура повітря взимку. В якому стані перебуває вода?

Позмагайтеся, хто складе найцікавішу розповідь про красу природи взимку.

— Виявляється, якою б низькою не була температура повітря, а температура води однак дещо вища за 0 градусів. Завдяки кризі вода в річках і великих водоймах зберігає тепло й не промерзає. Тому у воді водним мешканцям тепліше, ніж було б на суходолі. Не дивно, що багато тварин, наприклад, жаби на зиму перебираються у водойми.

Однак усім водним тваринам загрожує спільна небезпека — нестача у воді повітря, що містить кисень, необхідний для дихання. Щоб запобігти лиху, люди роблять у кризі ополонки.

- **Досліди** та **поясни**, що зображено на світлині.

Пригадай, коли замерзла річка й інші водойми у твоїй місцевості. Чому риби не замерзають узимку? Як люди можуть допомогти водним мешканцям пережити зиму?

53. У ЧОМУ ПОЛЯГАЮТЬ ОСОБЛИВОСТІ ЗИМОВОГО ЖИТТЯ ПТАХІВ?

- **Пригадай**. Які зміни відбулися в природі взимку? Як змінився стан рослин? Чому зникли комахи?

Роздивіться зображення птахів. **Упізнайте** їх і **порівняйте** за розмірами. Яких з них вам доводиться бачити і взимку, і влітку в місті або селі?

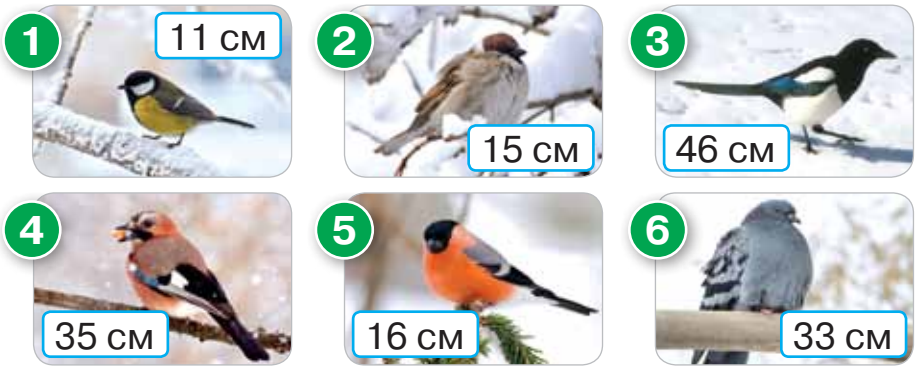

— **Осілі** птахи не відлітають у вирій, а залишаються в рідному краї впродовж усього року. Деякі з них, наприклад, сороки, перебираються взимку ближче до житла людей, де поживи більше.

Вивчаємо й розуміємо

Найбільший ворог птахів узимку — голод, а не холод, адже вони вкриті теплим пір'ям.

— Чи знаєте ви, що крім птахів, які восени відлітають у теплі краї — **перелітних**, є й такі, котрі прилітають у наш край зимувати. Бо є їм тут чим поживитися. Їх називають **зимуючими**. Це — червоногруді снігурі й красені омелюхи.

Пригадай, яких птахів узимку тобі доводилося бачити часто. Поясни, чому взимку, коли дуже холодно, птахи настовбурчують пір'я.

54. ЯК ЗВІРІ ПРИСТОСУВАЛИСЯ ДО ЖИТТЯ ВЗИМКУ?

- **Пригадай**. Як звірі восени готуються до зими? Чому вони намагаються накопичити якомога більші жирові запаси?

Вивчаємо й розуміємо

Хутро у звірів узимку стає густішим, теплішим і набуває світлішого забарвлення, щоб краще пристосуватися до зими.

- **Роздивись, порівняй** і **поясни**. Як змінилося забарвлення хутра в білки взимку? Для чого звірі змінюють своє хутряне «вбрання»?

— На зиму залягають спати їжак, борсук і ведмідь. Натомість кабан, лисиця, вовк, куниця, кріт, лось, олень, козуля ведуть активний спосіб життя, невтомно вишукуючи поживу.

Пригадайте казки й мультфільми про зимове життя звірів. Складіть свій сценарій, розподіліть ролі та влаштуйте маленьку театральну виставу.

Як зимують звірі? Як ти уявляєш барліг — зимову схованку ведмедя? Які загадки про звірів ти знаєш?

Про життя якої тварини взимку тобі хотілося б дізнатися докладніше?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ЗИМОВІ ТУРБОТИ Й РАДОЩІ ЛЮДЕЙ

Ти дізнаєшся про зимові розваги й обов'язки людей.

55. ЧОМУ ЛЮДИ ПОВИННІ ПІКЛУВАТИСЯ ПРО РОСЛИНИ Й ТВАРИН УЗИМКУ?

- **Пригадай** зимові природні явища.

Роздивіться світлини й **поміркуйте**, як впливає сніговий покрив на життя рослин. Коли краще перезимують рослини — у безсніжну чи сніжну зиму? **Висловте** власну думку.

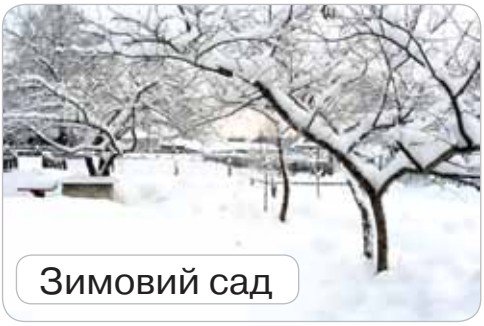

Зимовий сад

Озимина

— Зима — період спокою у природі. Гарно навкруги, коли земля вкрита білим чистим снігом. Під шаром снігу, як під теплою ковдрою, рослини не страждають від дії сильних морозів і вітрів. А навесні під час танення снігу в ґрунт надходить необхідна рослинам волога. Якщо снігу випадає мало, то доводиться проводити **снігозатримання.**

Вивчаємо й розуміємо

Сніг — головне багатство зими, необхідне для захисту рослин і збирання високих урожаїв.

Ми – дослідники!

Досліди. Виміряй за допомогою лінійки товщину снігового покриву біля твого будинку.

Чи можуть глибокий сніг і ожеледиця, коли все довкола вкривається льодом, створювати небезпеку тваринам?

Чому кажуть, що сніг — це зимовий оберіг рослин? Які несподіванки чатують на тварин узимку?

56. ЯКІ РАДОЩІ Й НЕБЕЗПЕКИ ПІДГОТУВАЛА ЛЮДЯМ ЗИМА?

- **Пригадай**. Як живеться рослинам і тваринам узимку?

Поміркуйте й назвіть. Які ігри й забави пов'язані зі снігом і льодом? **Назвіть** зимові види спорту.

Зима — чудова пора для відпочинку та занять спортом. Однак сніг і лід — дуже слизькі. Отож завжди дбай про свою безпеку! І не тільки на ковзанах на льоду!

Як уберегтися від травм під час ожеледиці: поради лікарки Кульбабки

1. Ходи правильно: дрібними й частими кроками, трохи згинай ноги у колінах.
2. Не тримай руки в кишенях. Держися за поручні або стіни.

Як поводитися на дорозі під час ожеледиці? Чи безпечна крига на водоймах? Чому взимку дороги посипають сіллю та піском?

Які зимові розваги тобі подобаються найбільше?

57. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ

Що корисного і цікавого ви відкрили для себе, опанувавши розділ про зиму?

1. Обери. У чому полягають особливості зимового життя рослин?

А Рослини взимку перебувають у стані спокою.

Б Рослини взимку продовжують рости й розвиватися.

2. Сформулюй три найважливіші **правила** догляду за кімнатними рослинами взимку.

3. Поміркуй. Яку групу птахів **НЕ можна** побачити взимку у твоєму краї?

4. Об'єднай тварин у групи за цими ознаками.

А Ведуть активний спосіб життя.

Б Залягають на зиму спати.

5. Доведи, що дикі тварини взимку потребують піклування й охорони з боку людей. Наведи **два** докази.

Створи рекламу своєї улюбленої зимової гри або розваги.

ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?

Зима. Усе вкрито пухнастим снігом. Ви з однокласниками пішли в парк. Коли проходили повз гірку, то пошкодували, що не взяли санчата. Раптом хтось запропонував зламати з ялини великі гілки. Це й будуть санчата. Однак думки друзів розділилися. Одні були в захваті від такої ідеї, адже з ялиною від кількох зламаних гілок нічого не станеться. Інші твердо заперечували цей намір.

Кого ви підтримаєте в такій ситуації? Чому?

- Однокласників, котрі були **проти** виламування гілок задля своєї розваги. Адже рослини — це наші друзі. Їх варто оберігати.
- Однокласників, які були **за** виламування гілок. Дереву й справді це сильно не зашкодить.

Вибери переконливі, на твою думку, факти, які спонукатимуть друзів берегти рослини.

- Завдяки рослинам повітря стає придатним для дихання.
- Рослини — це домівка для багатьох тварин.
- Рослини належать до живої природи. Їм також може бути боляче.

Що ти відчуваєш, коли іншим завдають шкоди, роблять боляче? Зобрази свої почуття.

задоволення	обурення	бажання допомогти
жаль	співчуття	байдужість

Словничок корисних висловів

- Чи згодні ви з тим, що…?
- Можливо, але подумайте про…

Наше четверте дослідження — «ЛЮДИНА І СВІТ»

— Привіт! Про що ми довідаємося з розділу «Людина і світ»?

— Запитаймо в наших досвідчених помічників — пана Мандрівника й панни Будь Ласки.

— Вітаємо вас! Ви **дізнаєтесь** багато нового про нашу Україну. А також **зумієте** користуватися картами й глобусом. Із цими знаннями буде легше **досліджувати** інші країни, які є на Землі.

— **Зрозумієте**, чому потрібно доброзичливо ставитися до різних народів світу, їхніх культур і звичаїв. **Цінуватимете** досягнення людства й переваги дружньої взаємодії між країнами. **Усвідомите**, що привітне спілкування робить нас щасливими.

Спільно з дорослими ви виконаєте третій родинний проєкт **«Яку країну світу я хочу відвідати?»**.

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ЗЕМЛЯ — НАША РІДНА ПЛАНЕТА

Ти дізнаєшся про горизонт і чотири сторони світу.

58. ЧИ МОЖНА ДІЙТИ ДО КРАЮ ЗЕМЛІ?

- **Пригадай,** яку форму має наша планета — Земля. Як називається модель Землі?

— Мені пощастило здійснити навколосвітнє плавання на старовинному вітрильнику. Скільки незабутніх вражень я отримав! А головне — пересвідчився: Земля таки має форму кулі.

- **Роздивись** уважно схему, що її намалював наш дослідник. **Поміркуй**, які докази кулястості Землі можеш навести ти.

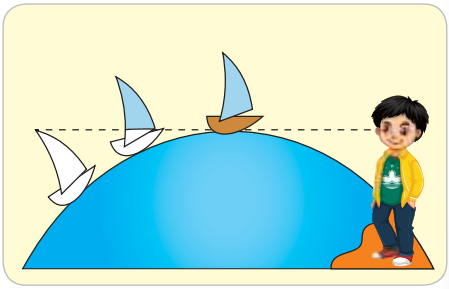

Виявляється, що довести це можуть не тільки мореплавці й космонавти, а й ти. Потрібно лише виявити спостережливість і допитливість.

Складіть розповідь про те, як змінюється краєвид, коли ви піднімаєтесь вгору все вище й вище. **Поділіться** своїм досвідом.

Уяви, що ти в полі. Куди не глянь, розкинулися простори... **Уся земна поверхня, яку ти бачиш навколо себе, це — горизонт, або обрій, видноколо.** Якщо забратися на вершину гори, то побачиш більше, ніж

у полі. Під час піднімання вгору видимий простір — горизонт, розширюється, а лінія, яка з'єднує небо і землю, відсувається все далі. **Цю лінію називають небокраєм, або лінією горизонту.** У лісі або місті місцевість закрита, а в полі — відкрита.

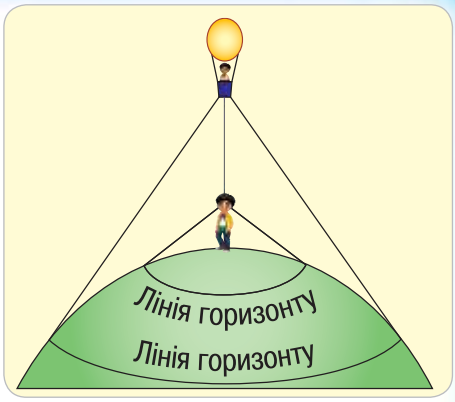

Чи можна дійти за обрій? Чому з підняттям угору обрій розширюється? Як ти гадаєш, чи є на сучасних кораблях така посада — «*той, хто дивиться вперед*»? Де місцевість відкрита, а де — закрита?

59. СКІЛЬКИ НА ЗЕМЛІ СТОРІН СВІТУ?

- **Пригадай**, що таке горизонт і лінія горизонту. Як ще можна їх назвати?

— Чи доводилося вам чути вислів «сторони світу»? Мандрівникам ніяк не обійтись без знань про них. **Сторони світу, або горизонту, — це чотири основні напрямки: північ, південь, захід і схід**. Скорочено їх записують так:

північ — Пн — N південь — Пд — S
схід — Сх — E захід — Зх — W

Якщо й ти хочеш мандрувати, треба вміти визначати сторони горизонту. Вони пов'язані із Сонцем. Опівдні — о 12 годині дня, у сонячну погоду, Сонце розташоване найвище над горизонтом і вказує напрямок на південь. З протилежного боку — там, де пролягла тінь, — північ. Якщо стати спи́ною до Сонця, а обличчям до своєї тіні, то праворуч буде схід, а ліворуч — захід.

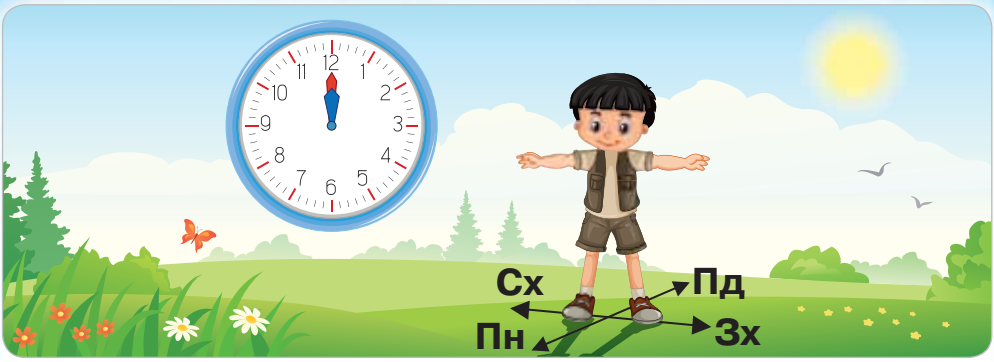

Зауваж, на південному боці — Сонце світить найяскравіше, а на північному боці — завжди затінок, Сонця на небі не буває. На сході можна побачити, як сходить Сонце, а на заході — як воно заходить за горизонт.

Дослідіть у класі й інших приміщеннях школи, які вікна виходять на південь, північ, захід і схід.

Чому кожній людині корисно вміти визначати сторони горизонту? Поміркуй, як виникли ці назви — північ, південь, захід і схід.

60. ЯК ВИЗНАЧАТИ СТОРОНИ СВІТУ?

- **Пригадай**, як називаються основні сторони горизонту (світу).

— Якщо ти любиш подорожі й мандрівки, туристичні походи й просто прогулянки, тобі треба навчитися **визначати сторони горизонту**. Для цього люди здавна використовують прилад — **ко́мпас.** Його стрілка своїм синім кінцем завжди показує на північ, а червоним — на південь. Під час походу разом із дорослими за допомогою компаса встановіть, у якому напрямку вам треба рухатись.

Тобі буде корисно ознайомитися з будовою компаса.

У наш час є й інші прилади для **орієнтування — знаходження сторін горизонту.** Наприклад, мобільні телефони мають спеціальні програми для орієнтування.

Перш ніж вирушити в подорож, скористайся картою. Відтак ти будеш краще уявляти, як пролягатиме твій маршрут.

Вивчаємо й розуміємо

Карта відображає місцевість у зменшеному вигляді за допомогою умовних знаків. На глобусі — моделі Землі — і на карті вони однакові.

На карті північ завжди шукай вгорі, а південь — знизу.

Схід шукай праворуч, а захід — ліворуч.

Придумайте і **розіграйте** ситуації, коли вам у житті може знадобитися вміння знаходити сторони горизонту.

Що таке орієнтування? Які прилади для визначення сторін горизонту ти знаєш? Довідайся, де винайшли компас. Відшукай і покажи північ, південь, захід і схід на карті України та на шкільному подвір'ї.

Чи корисно було тобі дізнатися про орієнтування та визначення сторін горизонту?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: КРАЇНИ СВІТУ

Ти з'ясуєш, що «розповідають» географічні карти про різні країни й народи світу.

61. ПРО ЩО «РОЗПОВІДАЄ» КАРТА СВІТУ?

- **Пригадай.** Як позначають на карті різні форми земної поверхні, океани, моря?

— Вам відомо, що глобус має таку само форму, як і Земля. Але під час подорожі ним користуватися незручно. Поміркуйте, чому земну поверхню умовно розділили на чотири півкулі. Так з'явилися карти **Північної** та **Південної, Західної** та **Східної** півкуль. На **Північну** й **Південну** півкулі Землю ділить **еква́тор** — уявна лінія, що розташована на однаковій відстані від Північного й Південного **полюсів**.

На Землі є великі ділянки суходолу — **материки**, або **континéнти**. Вони з усіх сторін омиваються океанами. Материків шість: **Євразія** (складається з частин світу — Європи та Азії)**, Африка, Північна Америка, Південна Америка, Австралія** й **Антарктида**.

- **Досліди**. На якому континенті треба шукати Україну?

Покажи екватор і полюси на карті світу і глобусі. Назви́ півкулі. На яких з них розташована Україна? Що таке материк? Які назви океанів тобі доводилося чути?

62. ЯКІ КРАЇНИ Є НА ЗЕМЛІ?

- **Пригадай**, на які частини умовно поділяють поверхню земної кулі.

— Як ти вважаєш, скільки країн є у світі? Виявляється, їх нараховують близько 200. Кожна з них має свою територію, населення, державні символи та мову, грошову одиницю. Як немає однакових народів, так немає й однакових країн. Кожна країна — неповторна.

Спершу **з'ясуємо,** які країни найбільші за територією.

Росія — найбільша країна світу. **Шукай** її на материку Євразія.

Канада — друга за розмірами країна світу. Вона займає північну частину материка Північна Америка. Канада — високорозвинена країна. Це означає, що в ній виробляють багато різноманітної промислової й сільськогосподарської продукції, а її населення має високий рівень добробуту. Столиця Канади — місто Оттава. На національному прапорі Канади зображений червоний листок цукрового клена, який довго був

єдиним джерелом цукру. Сік клена вживали всі місцеві племена індіанців — корінного населення Америки. А згодом полюбили й перші переселенці з Європи. У Канаді дві державні мови — англійська та французька. У цій країні живе багато українців, які розмовляють українською мовою. Канадці здавна ставляться по-дружньому до нашої Батьківщини — України.

Пам'ятник у Канаді першим українцям-переселенцям

Прапор і Герб Канади

На третьому місці за розмірами території — **Китай**, країна з тисячолітньою історією. Дещо меншу територію займають: **Сполучені Штати Америки** (скорочено — **США**) й **Бразилія**, **Австралія**, **Індія**.

Перелічи, які країни світу тобі відомі. Скільки країн є на Землі? Чому кожна країна має свої державні символи? Які державні символи України?

63. ЧОМУ КРАЇНИ ПРАГНУТЬ ОБ'ЄДНУВАТИСЯ?

- **Пригадай** на́зви найбільших країн світу.

— Так само, як люди не можуть існувати без спілкування, так і народи різних країн світу мають налагоджувати добросусідські **міжнародні відносини**. Це вкрай необхідно для збереження миру на Землі. Зокрема, якими товарами торгувати або як господарювати, щоб охороняти природу, а не забруднювати її. Нагальною проблемою всього людства є сприяння миру та протидія війні. Для вирішення цих питань **країни об'єднуються в міжнародні союзи**.

Найвпливовіший серед них — **Європейський Союз (ЄС).** Це — об'єднання з 28 європейських країн. До них належать: Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія та інші країни. Україна прагне вступити в ЄС.

Обговоріть. Чому українці хочуть стати громадянами Європи і членами Євросоюзу?

Прапор Європейського Союзу

З якою метою різні країни об'єднуються? Чому США, Канада та Японія не можуть входити до складу ЄС? На якому материку треба шукати Європу?

Про яку країну світу тобі хотілось би дізнатися більше?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: КУЛЬТУРА НАРОДІВ СВІТУ

Ти встановиш, що культура народів світу різноманітна й неповторна.

64. ЯКІ НАРОДИ Є НА ЗЕМЛІ?

- **Роздивися** зображення дітей у національних костюмах і **розкажи**, за якими ознаками відрізняються представники різних народів.

— На земній кулі живе понад 3000 народів. Серед них є численні, а є і такі, що налічують лише кілька десятків осіб. Найбільшими народами світу є **китайці**, **індійці**, **американці**, **росіяни**, **бразильці** та **японці**.

Вивчаємо й розуміємо

Усі народи на Землі мають власні традиції, вірування і звичаї. Вони становлять величезну цінність для всього людства.

Декларація прав людини наголошує: *«Всі люди народилися вільними й рівними за своєю гідністю та правами. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно іншого в дусі братерства»*.

Досліджуємо значення слів

Декларáція — документ, у якому викладено важливі правила, обов'язкові для всіх людей.

Роздивіться світлини і складіть **розповіді** про життя північного народу ескімосів і представників народів Африки.

Об'єднайтеся в пари. **Придумайте** та **розіграйте діалоги** дітей — представників різних народів. Що вони розповідають про те, де і як вони живуть? **Скористайтеся** допомогою дорослих.

- **Досліди.** Що заховалося у словах «НАРОД» і «РОДИНА»? Що спільного між ними?

Скільки народів населяють Землю? Які народи на нашій планеті — найчисленніші? Як побут народів залежить від природних умов їхнього довкілля? Як ти гадаєш, чому родину називають «*колискою*» народу?

65. ЧОМУ ЦІКАВО ВИВЧАТИ КУЛЬТУРИ РІЗНИХ НАРОДІВ?

- **Пригадай,** яку людину називають культурною. Що належить до культури народу? Які бувають заклади культури?

— Кожний народ має свої традиції. Дізнаймося про традиції й досягнення різних народів світу.

Китайці ще в давнину винайшли папір, компас, порох, сірники, шовк, парасолю, парашут, друкарство, першими почали вирощувати чай.

Арабським народам належать видатні досягнення в галузі медицини, математики й астрономії. Серед їхніх традиційних цінностей — щедрість, гостинність, повага до батьків та людей поважного віку.

Європейські народи — греки, італійці, німці, французи та інші — розвивали освіту, науку, мистецтво, літературу, а також культуру милосердя.

Вивчаємо й розуміємо

Потрібно цінувати не тільки культуру різних народів світу, а й шанувати свою.

Що становить культуру народу? Чому культура кожного народу неповторна й самобутня? Які винаходи належать різним народам світу? Поясни зміст арабської приказки: «*Кожний мандрівник — бажаний гість*». Чому потрібно шанувати традиції інших народів?

66. У ЯКИХ КРАЇНАХ ЖИВУТЬ ТВОЇ УЛЮБЛЕНІ КАЗКОВІ ГЕРОЇ?

- **Пригадай,** які казки народів світу ти знаєш.

— Вирушаймо в чарівну подорож улюбленими казками.

Зупинка № 1: «Мауглі»

Казку про пригоди відважного хлопчика **Мауглі** у джунглях (лісах) **Індії** написав англійський письменник — **Редьярд Кіплінг**. В основу розповіді покладено справжні події. Бувало, якась дитина губилася в джунглях. Але дикі тварини не залишали її напризволяще. Коли таку дитину через роки знаходили люди, у неї виявлялися риси й звички диких звірів. Адже **людина стає людиною, лише коли живе серед людей**.

Пригадайте й **розкажіть**. Які рослини та яких тварин із джунглів Індії ви запам'ятали? Перекажіть казку. Що вас найбільше вразило? Що означає вислів «*Ми з тобою однієї крові*»?

Зупинка № 2: «Карлсон, який живе на даху»

Карлсон — літературний персонаж, вигаданий письменницею **Астрід Ліндґрен** зі **Швеції**.

Веселунчик Карлсон живе на даху одного з будинків Стокгольма, столиці Швеції. Його найкращим другом стає семирічний хлопчик Сванте, якого всі називають просто Малий…

Придумайте та **розіграйте** діалоги героїв з мультфільмів «Мауглі» або «Малюк і Карлсон» на свій вибір.

У яких країнах живуть герої згаданих казок? Чи привернула твою увагу природа, на тлі якої розгортаються події? Порівняй, чим відрізняються хлопчики Мауглі та Малюк. Яку цінність для тебе має справжня дружба? У яких ще зарубіжних і українських казках про це розповідається?

Що з вивченого тобі сподобалося найбільше?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ВИВЧАЄМО КУЛЬТУРУ УКРАЇНИ

Ти дізнаєшся про культуру українського народу й народів, що проживають на території України.

67. ЯК ЗНАЙТИ УКРАЇНУ НА КАРТАХ СВІТУ ТА ЄВРОПИ?

- **Пригадай,** які народи світу тобі відомі.
- З допомогою дорослих **знайди** Україну на карті світу.

— Україна — європейська країна. Вирахували, що саме на території нашої країни розташований **умовний центр Європи**. Тут, неподалік міста Рахова, що в Закарпатській області, установили спеціальний пам'ятний знак. Кажуть, що Україна розташована в «*серці Європи*».

- **Доведи,** що Україна — найбільша країна Європи. Твій помічник — **карта світу**.

— Україна має спільні сухопутні державні кордони з Білоруссю на півночі; Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією й Молдовою — на заході; та Росією — на сході. Умовний центр України розміщений на околиці села Мар'янівка на Черкащині.

За чисельністю населення Україна посідає п'яте місце в Європі після Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. В Україні налічують понад тисячу міст. У найбільших містах проживає понад мільйон жителів. Це — Київ, Харків, Одеса та Дніпро.

За допомогою карти України **встановіть**:
- які моря омивають Україну?
- які області України мають вихід до цих морів?

Де розташовується центр Європи? А де — центр нашої країни? Назви́ й покажи на карті найбільші міста України. Яка річка є символом України?

68. ЯКІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТОБІ ВІДОМІ?

- **Пригадай**, які українські традиції ти знаєш.

— Життєва мудрість і досвід поколінь відображаються в українських традиціях, любові до рідної землі, милозвучної пісні, мудрого слова, влучних прислів'їв і приказок. Традиційними рисами характеру українців є **волелюбність** і **лагідна вдача**, **гостинність** і **працелюбність**, **гідність** і **піклування про старих** і **дітей**.

Інсценізуйте вислови: «*зустріч гостей з хлібом-сіллю*», «*стати на весільний рушник*».

Обговоріть і **складіть** квітку цінностей українського народу і вашої родини.

Які риси характеру українців тобі подобаються? Які давні українські традиції збереглися донині? Яка народна пісня — твоя улюблена?

69. ЯКІ НАРОДИ ПРОЖИВАЮТЬ В УКРАЇНІ?

- **Пригадай**. Що означає — бути громадянами своєї країни?

— **Українці** становлять більшість громадян України. Поряд проживають білоруси, молдавани, росіяни, угорці, поляки та багато інших народів. До менш численних спільнот належать кримські татари, румуни, євреї, вірмени, ро́ми та інші. Дізнаймося про деякі з них.

Кримські татари — гордий і волелюбний народ, батьківщиною якого є півострів Крим. Кримськотатарський прапор блакитного, як чисте небо, кольору символізує свободу. Найбільше кримських татар проживає на півдні України, у Криму. Кримські татари — працелюбні, красиві й мужні люди.

Герб кримських татар

Євреї на території України проживали з давніх часів. Нині найбільші єврейські громади зосереджені в Києві, Одесі, Чернівцях та Дніпрі. Символи єврейського народу: шестикутна зірка Давида та золотий світильник — мено́ра. Серед євреїв — багато видатних діячів і діячок науки й культури.

Менора

- **Досліди.** Яке твоє національне коріння? Представники яких національностей мешкають або навчаються поряд із тобою?

Вивчаємо й розуміємо

Усі народи, які проживають в Україні, становлять єдину дружну українську родину.

Як ти розумієш вислів: «*Україна — багатонаціональна країна*»? Назви́ представників різних національностей, які прославили Україну.

Яка інформація тебе зацікавила найбільше?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ВИНАХОДИ ЛЮДСТВА

Ти дізнаєшся, що природа є джерелом натхнення для винахідників.

70. ЯК ПРИРОДА ДОПОМАГАЄ ЛЮДЯМ СТВОРЮВАТИ ВИНАХОДИ?

- **Пригадай**, які винаходи змінили наш світ.

Поміркуйте й **висловте** власні думки, хто такі винахідники. Які риси характеру та здібності їм необхідні?

— Усі винахідники переконані: «*Природа — великий учитель*». Вона повсюди розставила свої підказки. Будьте спостережливими й уважними — тоді вам відкриються неймовірні ідеї для майбутніх винаходів.

Наприклад, з давніх часів люди спостерігали за рухами тварин. Увагу кмітливців привернули морські жителі — **кальмари.** Їх можна назвати «*живими ракетами*». Ракета своєю конструкцією копіює будову тіла та рухи кальмара.

- **Поміркуй.** Що тобі нагадує насінина клена?

Вивчаємо й розуміємо

Поєднання краси й користі — великий закон природи. У природи є ще безліч таємниць, і розкрити їх зможе той, хто любить спостерігати й досліджувати навколишній світ.

Чому винахідники запозичують ідеї у природи? Які пристосування мають птахи для польоту? Які ще винаходи створили завдяки спостереженням за живими істотами?

71. ЩО ТИ ЗНАЄШ ПРО УКРАЇНСЬКИХ ВИНАХІДНИКІВ?

- **Пригадай** винаходи, якими ми користуємося в побуті.

— Україна подарувала світові вчених чоловіків і жінок, які своїми відкриттями просували науку й техніку вперед.

Микола Амосов — талановитий учений-винахідник, видатний хірург, письменник, громадський діяч. Здобувши професію лікаря, одним із перших в Україні почав проводити складні операції на серці. За роки своєї медичної практики Микола Амосов провів понад шість тисяч таких операцій, врятував життя і повернув здоров'я багатьом людям.

Рецепти збереження здоров'я від Миколи Амосова

ЩОДНЯ

8 годин сну
300 г фруктів та овочів
3–5 км ходьби
2 км бігу
1000 гімнастичних рухів

Монета із зображенням Миколи Амосова

Які рецепти збереження здоров'я від Миколи Амосова тебе зацікавили? Чи можуть ці рецепти використовувати й діти? Довідайся, хто ще належить до відомих учених України та світу.

72. ДЕ І ЯК ЛЮДИ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ШТУЧНІ МАТЕРІАЛИ?

- **Пригадай,** що ти знаєш про винахідників.

— Усі вироби, що нас оточують, виготовляють із різноманітних матеріалів. Нитки, тканини, посуд, цеглу люди споконвіку виробляють із **природних** (натуральних) **матеріалів**.

Природні, натуральні нитки та пряжа мають рослинне або тваринне походження. Їх «постачають» рослини: льон, конопля та бавовна. А тварини (вівці, кози й верблюди) — вовняну пряжу.

Однак на Землі стає дедалі менше природних матеріалів. Тому виникла потреба у створенні штучних замінників для них.

Штучні матеріали з'являються в результаті перетворень нафти, кам'яного вугілля, торфу. Штучні нитки відзначаються міцністю і стійкістю. З них виготовляють різноманітні тканини, нейлон, пластик, поліетилен, хутро, вату.

До штучних матеріалів належить замінник шкіри — дерматин, а також синтепон і поролон. Їх широко використовують у побуті й інших сферах життя.

- **Придумай,** як можна перевірити властивості поролону (або інших штучних матеріалів на свій вибір). **Проведи** досліди.

Якими за походженням бувають матеріали? Поміркуй, що доцільно виготовляти зі штучних матеріалів для оздоблення оселі.

Чи хочеш ти бути винахідником/винахідницею?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: СЛАВЕТНІ УКРАЇНЦІ

Ти довідаєшся про видатних особистостей, які прославили Україну у світі.

73. ЯКІ МИТЦІ ПРОСЛАВИЛИ НАШУ УКРАЇНУ?

- **Пригадай**, яких українських митців ти знаєш.

— Українці здавна славилися любов’ю до прекрасного. Україна подарувала світові видатного поета й художника — **Тараса Шевченка** — співця українського народу, великого мислителя й мудреця — **Григорія Сковороду,** народну поетесу — **Марусю Чурай**, та інших, добре знаних і в Україні, і поза її межами.

Серед них і **Соломія Крушельницька** — всесвітньо відома оперна співачка, яка виступала на сценах найвідоміших театрів.

Пам’ятник Соломії Крушельницькій у Тернополі

Чому Тараса Шевченка називають Кобзарем? **Довідайся**, чому весь світ захоплювався Соломією Крушельницькою. Кого ти особисто вважаєш славетними українцями?

74. ХТО ТАКІ ОЛІМПІЙЦІ ТА ПАРАОЛІМПІЙЦІ?

- **Пригадай**, які існують види спорту. Яких українських спортсменів або спортсменок ти знаєш?

Роздивіться символічні зображення видів спорту. Які з них належать до зимових, а які — до літніх?

— **Олімпійські ігри** — міжнародні спортивні змагання, які проводять кожні два роки влітку і взимку серед найкращих спортсменів світу. Їхнє гасло: «*Швидше, вище, сильніше*».

- **Дізнайся** в дорослих, кого вони вважають найвідомішими олімпійцями України. Які види спорту найбільше подобаються тобі і твоїм рідним?

Параолімпійські ігри — міжнародні спортивні змагання для людей з інвалідністю. Традиційно їх проводять після Олімпійських ігор. Змагання параолімпійців доводять, що спорт для людей з інвалідністю — це шлях до успішного й повноцінного життя.

Чим різняться Олімпійські ігри й Параолімпійські? Яке гасло Олімпійських ігор? Які бувають види спорту? Які риси характеру виховує спорт?

Про яких видатних українців/українок тобі хотілось би дізнатися більше?

75. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ

Що корисного і цікавого ви відкрили для себе, опанувавши цей розділ?

1. Доповни перелік.

Південь, …, …, захід, — сторони світу.

2. Обери правильну відповідь. На Землі налічується **200** країн і **300** народів.

ТАК **НІ**

3. Обери те, що **НЕ належить** до штучних матеріалів:

поролон, деревина, синтепон, пісок

4. Вислови свою думку: *«Винахідники — це …».*

5. Поясни, чому потрібно вивчати культуру інших народів.

Роздивися один із малюнків, що брав участь у конкурсі **«Україна моєї мрії»**. Які символи України ти бачиш?

А про яку Україну мрієш ти? **Намалюй** або **розкажи**.

ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?

У вашому класі — новий учень. Його звати Хакім. Для вас це вельми незвичне ім'я. До того ж, він одягається, не так, як інші, а риси його обличчя відрізняються від ваших.

Як поводитися з новим однокласником?

- Привітатися з ним і познайомитися. Поцікавитися, що означає його ім'я. Дізнатися про його захоплення, улюблені шкільні предмети, ігри, щоб краще зрозуміти його особистість.
- Показати своє негативне ставлення. Уникати будь-якого спілкування з ним, бо він ніби «якийсь не такий», як усі в класі.
- Підійти до новачка і прямо запитати, чому в нього таке дивне ім'я, чого він так одягнений.

Виберіть, що, на вашу думку, може бути підставою для спілкування:

- улюблений шкільний предмет;
- колір шкіри;
- позашкільне захоплення: вид спорту, музика, книжки тощо;
- улюблені казкові герої і мультфільми.

Яких рис характеру, на твою думку, варто позбутися, щоб мати якомога більше друзів?

хвалькуватість	чесність	заздрісність
жадібність	уважність	привітність

Словничок корисних висловів

- Привіт! Мене звати … . А тебе як?
- Будьмо знайомі! Моє ім'я … .
- Вітаю! У тебе цікаве ім'я. Ти знаєш його походження?

Наше п’яте дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА НАВЕСНІ»

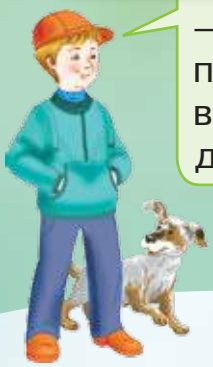

— Чи знаєш ти, які зміни в природі й діяльності людей відбуваються навесні? Хто нам допомагатиме розібратися?

— Запросимо наших шановних фахівців — пана Лісника й лікарку панну Кульбабку, яка знає, що **приносить користь**, а що — шкодить здоров’ю навесні.

— Вітаю вас, мої допитливі друзі! Тепер ви **дізнаєтеся** про прикмети чудової пори року — весни. **Установите** взаємозв’язки між неживою й живою природою. **Спостерігатимете** за змінами в житті рослин, тварин і людей. **Досліджуватимете** вплив Сонця на сезонні явища в природі.

— Доброго вам здоров’я! Ви **зрозумієте**, чому дбати про своє здоров’я навесні — особливо важливо. **Усвідомите** правила здорового способу життя й безпечної поведінки навесні. **Цінуватимете** природу й **переконаєтесь** у важливості її охорони.

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ПРИКМЕТИ ВЕСНИ

Ти з'ясуєш, які характерні ознаки весни відображені в назвах місяців.

76. КОЛИ У ТВІЙ КРАЙ ПРИХОДИТЬ ВЕСНА?

- **Пригадай** ознаки весни, які почали з'являтися в природі ще наприкінці зими.

— Кожна пора року руйнує те, що так старанно вибудовував попередній сезон. От і весна знищує снігові та крижані «палаци» зими, готує весну до літа. Недарма кажуть: «*Весна — це шлях, який проходить природа від зими до літа*».

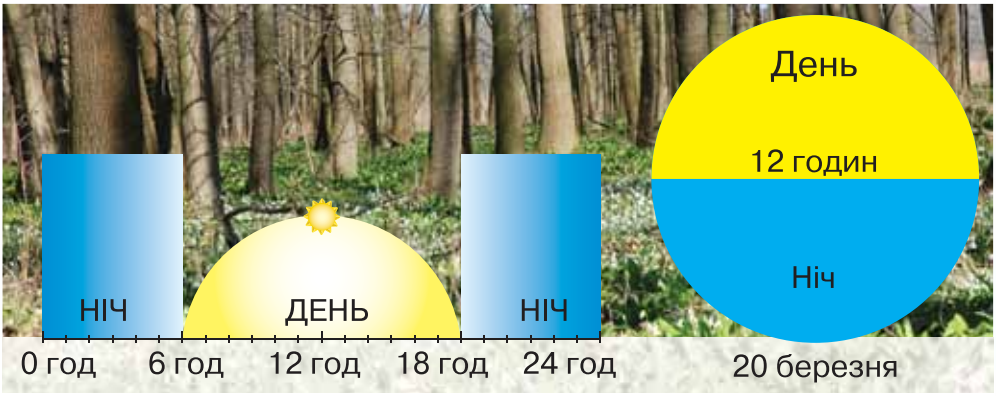

День весняного рівнодення ділить добу навпіл: 12 годин триває день і 12 годин — ніч. Припадає рівнодення на 20 березня. (Щоправда, вчені щороку вираховують точну дату його настання.) Після дня весняного рівнодення дні поступово стають довшими, проте ночі — коротшими. Вважають, що **день весняного рівнодення відділяє зиму від весни.**

Весна приходить у різні куточки України в різний час. Календарна весна починається 1 березня. Астрономічна — у день весняного рівнодення. Але справжня весна завітає лише тоді, коли середня температура за добу перевищуватиме 0° градусів упродовж кількох днів.

- **Досліди,** коли у твій край приходить весна. Для цього регулярно вимірюй температуру та роби записи у своєму **Календарі спостережень за погодою**.

Які прикмети у весни? Поясни, як ти розумієш слово «*рівнодення*». Коли настає день весняного рівнодення?

77. *Урок-екскурсія*. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В ПРИРОДІ НАВЕСНІ?

- **Пригадайте**. За яким планом ви проводили спостереження за неживою й живою природою восени та взимку? Як потрібно поводитися під час екскурсії?

Дорогі другокласники й другокласниці!

Запрошую всіх на екскурсію до найближчого лісу чи парку.

Наша мета — дослідити зміни, що відбуваються в природі навесні.

Учіться бути уважними. Спостерігати, порівнювати й знаходити відмінності. Початок екскурсії — о 12-й годині дня.

Примітка. Одягнутися потрібно відповідно до погоди.

Як змінюється положення Сонця навесні? Як висота Сонця впливає на стан неживої і живої природи навесні? Що є причиною весняних явищ у неживій і живій природі?

78. ЧОМУ НАЗВИ ВЕСНЯНИХ МІСЯЦІВ ТАКІ ПРОМОВИСТІ?

- **Пригадай** назви весняних місяців. Які загадки і вірші про весну ти знаєш?
- **Прочитай** розповіді пана Лісника про назви весняних місяців і періодів. **Доповни** їх власними спостереженнями.

БЕРЕЗЕНЬ. Перший місяць весни дістав назву від красуні берези. У неї першої серед дерев ми можемо спостерігати сокорух. **Сокору́х — це прикмета весни**, ознака пробудження рослин від зимового «сну». Перший період весни — **сніготанення** — **весна світла**.

КВІТЕНЬ. Яка влучна назва! У квітні можна побачити в лісі буяння рясту, сону й медунки. А під ногами, ніби ясне небо впало на землю, розлилося синє море пролісків. В садах цвітуть абрикоси, вишні й сливи. Другий період — **оживання**, **весна води** — настає повінь, водопілля.

ТРАВЕНЬ. Останній місяць весни наголошує, що вже розрослося й розцвіло в усій красі веселе різнотрав'я. А в садах продовжується цвітіння яблунь, груш, бузку … Третій період — **розквіт**, **зелена весна**.

Вивчаємо й розуміємо

Яскраве сонячне світло, танення снігу, скресання криги на річках і водоймах, льодохід і повінь — це весняні явища в неживій природі.

Поясни, чому навесні розпочинається повінь. Чому квітень — квітникар? Які весняні явища відбуваються в неживій природі? А які — у живій?

Які ознаки весни ти очікуєш з найбільшим нетерпінням?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ПОГОДА І ЗДОРОВ'Я НАВЕСНІ

Ти з'ясуєш, чому навесні потрібно особливо піклуватися про своє здоров'я.

79–80. ЯКІ ПРИМХИ ПІДГОТУВАЛА ВЕСНА?

- **Пригадай,** на які періоди поділяють весну.

Ми – дослідники!

Проаналізуй і **досліди** народні спостереження. Вони допоможуть тобі передбачати погоду.

У березні	На поверхні криги, що вкриває річки й водойми, з'явиться вода — скоро настане тепло.
У квітні	Уранці погода була похмурою, вдень небо прояснилося, на ньому з'явилися купчасті хмари — завтра буде сонячна й тепла погода.
У травні	Чути, як кує зозуля, — погода буде тепла, заморозків більше не буде.

Поцікався в дорослих, які прикмети погоди вони знають. Яку погоду називають примхливою?

- **Поясни**, чому кажуть: «*Навесні така погода, раз сонце, а раз негода*».

— Коли ти вважаєш, що піклування про твоє здоров'я — це справа лише батьків і лікарів, то ти глибоко помиляєшся. Кожному потрібно самостійно дбати про своє здоров'я й дотримуватися здорового способу життя.

Досліджуємо значення слів

Здоровий спосіб життя — це сукупність правил, спрямованих на збереження та зміцнення здоров'я.

Поміркуй, що впливає на твоє здоров'я. Чи твій спосіб життя можна вважати здоровим? Що допомагає людині загартовуватися?

81. ЯК ЗВИЧКИ ВПЛИВАЮТЬ НА ТВОЄ ЗДОРОВ'Я?

- **Пригадай,** що таке здоровий спосіб життя.

— Коли ти виконуєш якісь дії постійно, із часом у тебе виникає звичка — бажання робити щось знову. Усе, що ми робимо тому, що так звикли, називають **зви́чкою**. Твоя поведінка залежить від різних звичок — **корисних** і **шкідливих**.

До корисних звичок належать: дотримання розпорядку дня, гігієни тіла й одягу, регулярна ранкова руханка та фізичні вправи, загартовування, споживання овочів і фруктів.

Шкідливі звички шкодять здоров'ю, знижують працездатність і навіть псують характер. Уникай звикання до малорухливого способу життя, вживання великої кількості ласощів і солодких газованих напоїв. Не проводь багато часу за комп'ютерними іграми.

- **Досліди,** які твої звички корисні, а які — шкідливі.

Відтворіть по черзі одне одному рухи різних звичок так, щоб їх упізнали інші.

Що таке звичка? Які звички впливають на твій розпорядок дня? Чи ти погоджуєшся з думкою, що звичка — це особлива форма поведінки?

Яка інформація тебе найбільше зацікавила? А яка здивувала?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: РОСЛИНИ НАВЕСНІ

Ти дізнаєшся про весняні явища в житті дерев, кущів і трав'янистих рослин.

82. КОЛИ РОСЛИНИ ВЕСНУ ЗУСТРІЧАЮТЬ?

- **Пригадай.** У якому стані перебувають рослини взимку?

— Люблю я спостерігати, як рослини поступово пробуджуються від зимового спокою. Унаслідок цих спостережень я встановив послідовність їхнього розвитку навесні.

Ознайомтеся з календарем і **роздивіться** світлини, що його ілюструють, подані на наступній сторінці.

КАЛЕНДАР ВЕСНЯНИХ ЗМІН У ЖИТТІ РОСЛИН

1. Почався сокорух у ліщини, верби, берези, клена.
2. Зацвіли сережки на ліщині, сріблясті вербові котики стали схожими на жовтеньких пухнастих курчаток.
3. Набубнявіли бруньки на деревах і кущах.
4. Зацвіли кущі смородини й порічок.
5. На березі, клені, бузку й інших деревах і кущах з'явилися молоді листочки.
6. Розпочалося цвітіння плодових і дикорослих дерев.

Зауваж, коли відцвітуть горобина, бузок і калина, красуня весна дасть знак, що настала пора зустрічати літо.

- **Вибери** весняні явища в житті рослин.

сокорух **набухання бруньок** **цвітіння** **листопад**

Цвітіння яких дерев і кущів вказує на кінець весни й початок літа? Чи в тебе змінюється настрій навесні?

83. ЯКІ ТРАВ'ЯНИСТІ РОСЛИНИ НАЗИВАЮТЬ ПЕРШОЦВІТАМИ?

- **Пригадай.** Які весняні явища відбуваються в житті дерев і кущів? Які трав'янисті рослини першими зацвітають навесні?

Вивчаємо й розуміємо

Багаторічні трав'янисті рослини, що квітують до початку розпускання листків на березі та черемсі, належать до ранньоквітучих рослин.

Роздивіться світлини й **розкажіть**, коли й де ви бачили ці рослини. Що вам про них відомо?

Підсніжник

Проліска дволиста

Шафра́н-кро́кус

Зверни увагу, рослини і тварини, назви яких у підручнику виділені **червоним кольором**, занесено до **Червоної книги України**.

Придумайте разом сценарій невеличкої вистави про життя ранньоквітучих рослин. **Зіграйте** її.

Чи тобі траплялося бачити, як цвітуть першоцвіти? Розкажи, де й коли. Чи можна їх зривати для букетів або на продаж? Чому красиво квітучі рослини часто опиняються в Червоній книзі?

84. ЯКІ ТРАВ'ЯНИСТІ РОСЛИНИ ПРОДОВЖУЮТЬ ВЕСНЯНЕ ЦВІТІННЯ?

- **Пригадай.** Які весняні трав'янисті рослини називають ранньоквітучими? Коли вони зацвітають?

Роздивіться світлини й **розкажіть,** де ви бачили ці рослини. Коли вони зацвітають?

Сон

Конвалія

Горицвіт

Вивчаємо й розуміємо

Багаторічні трав'янисті рослини, що квітують після розпускання листків на березі та черемсі, належать до весняних пізньоквітучих.

У яку пору весни цвітуть конвалії? Які весняні рослини ростуть у твоєму краї? Які культурні рослини прикрашають навесні твоє подвір'я чи вулицю?

Чому весняні рослини можуть бути для людей джерелом радості й щастя?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ТВАРИНИ НАВЕСНІ

Ти з'ясуєш, що навесні в житті комах, риб, птахів і звірів відбуваються значні зміни.

85. ЯКІ КОМАХИ З'ЯВЛЯЮТЬСЯ НАВЕСНІ ПЕРШИМИ?

- **Пригадай,** де зимують комахи. Як зміни в неживій природі впливають на життя комах?

Роздивіться світлини комах і **розкажіть**, до якої групи вони належать. Чи траплялося вам їх бачити навесні? Де й коли?

Кропив'янка

Лимонниця

Павичеве око

Метеликів можна побачити напровесні, коли ще не розпустилися листочки й подекуди лежить сніг. Першими серед них з'являються яскраво-коричневі **кропив'янки** та **жовті лимонниці**. Майже одночасно з метеликами оживають **мурахи** й відразу беруться ремонтувати свою спільну оселю — **мурашник**. А працелюбні **бджоли** поспішають до перших весняних квітів.

Вивчаємо й розуміємо

Комахи живляться переважно рослинами й самі стають поживою для інших тварин. Навесні відбувається масове розмноження комах, що спричиняє значне збільшення їхньої чисельності.

Відгадайте загадки, **складіть розповіді** про свої зустрічі з «відгадками».

- *Самого не видно, а пісню чути.*
- *Лазить над нами догори ногами, завжди мандрує, все покуштує.*
- *Жовте тільце в жовту смужку, жалить боляче ця мушка.*

Які метелики з’являються навесні першими? Де ви чули слова «…*хрущі над вишнями гудуть*…»? Які комахи дошкуляють тобі навесні й улітку? Чому? Яку користь приносять людям і рослинам бджоли?

86. ЯК ЗМІНЮЄТЬСЯ ЖИТТЯ РИБ НАВЕСНІ?

- **Пригадай,** як зимують риби.

— **Найважливіша подія в житті риб навесні — не́рест — період розмноження.** У цей час рибалити **заборонено**. Адже саме тоді риби відкладають ікру.

Короп

Окунь

Сом

Як називається період розмноження в риб? Доведи, що він особливо важливий у житті риб. Чи доводилося тобі рибалити, спілкуватися з рибалками? Розкажи. Чому під час нересту заборонено рибалити?

87. КОЛИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ З ТЕПЛИХ КРАЇВ ПТАХИ?

- **Пригадай**. У чому полягають особливості життя комах навесні? Як комахи пов'язані з птахами?

Роздивіться зображення птахів. **Назвіть**, хто з них належать до осілих, а хто — до перелітних.

Жайворонок

Журавель

Дятел звичайний

— Виявляється, не всі птахи прилітають одночасно. Першими з'являються жайворонок, лелека, плиска, журавель. Пізніше — ластівка, соловейко і зозуля.

Тільки-но птахи повернуться з вирію, відразу починають готуватися до виведення потомства. Самці прилітають зазвичай раніше за самок, щоб зайняти кращу гніздову територію. Своїм співом вони позначають її межі та приваблюють самочок. А потім уже в парі мостять гніздечко, насиджують яйця й вигодовують пташенят. Коли з'являються в кубельцях пташенята, тоді й стихає веселий пташиний хор.

Що означає весняний пташиний спів? Які загадки й вірші про птахів ти знаєш?

Які тварини викликають у тебе навесні найбільше захоплення?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ВЕСНЯНІ ТУРБОТИ ТА РАДОЩІ

Ти переконаєшся, що весна-трудівниця дарує не тільки клопоти, а й радощі людям і звірам.

88–89. ЯКІ ТУРБОТИ ПРИНОСИТЬ ВЕСНА ЗВІРАМ?

- **Пригадай**, як зимують звірі.

Роздивіться світлини й розкажіть, чим живляться впродовж року ці звірі. Чому одні звірі ведуть активний спосіб життя, а інші взимку сплять? **Наведіть свої приклади.**

Куниця

Байбак (бабак, сурок)

Заєць

- **Довідайся**, коли відзначається День бабака.

Пан Лісник розповідає про весняне життя звірів

— Весна — довгоочікувана пора, але й турбот звірам вона несе чимало. Отож розглянемо, які клопоти виникають у житті звірів навесні.

Перша турбота. Надходить весняна **повінь — водопі́лля**. Тому всі, хто живе поблизу води, рятуються, хто де: на деревах, купах хмизу, острівцях. А якщо повінь не загрожує їхньому життю, то займаються своєю звичною й постійною турботою — пошуком поживи.

Друга турбота. У звірів настає час для перевдягання — **весняного линяння.** Своє зимове — тепле світлого кольору хутро вони змінюють на інше — не таке густе й темніше.

Третя турбота. Навесні у звірів з'являється **потомство**. **Об'єднують звірів (ссавців) спільні ознаки: усі вони вигодовують своє потомство молоком й усі — дуже відповідальні батьки.**

Четверта турбота. Дитинство у звірят — **пора навчання**. Тільки-но малеча підросте, настає час йти до «школи» набиратися корисних навичок й умінь. У «лісовій школі» вони вчаться, як виживати в дикій природі.

Придумайте, що розповідають звірі одне одному про своє життя навесні. Складіть діалоги й відтворіть їх у ролях.

Які ознаки для всіх звірів є спільними? Пригадай загадки і вірші про звірів.

Чим «лісова школа» у природі відрізняється від «Лісової школи» про яку писав Всеволод Нестайко? Чи подобається тобі читати книжки про природу?

90. ЯКІ ВЕСНА СВЯТА НАМ НА СВОЇХ ЗЕЛЕНИХ КРИЛАХ ПРИНЕСЛА?

- **Пригадай**, які турботи приносить весна людям.

Розгляньте зображення та **впізнайте**, символи яких свят на них зображені.

— Красуня весна дарує нам чимало давніх і нових свят. Найважливіше серед них — **Великдень,** або **Воскресіння Христове,** — велике й світле свято. Його радісно відзначають у багатьох країнах світу. Це величне свято припадає на різні дати, але завжди відбувається в неділю, яку називають Світлою.

- **Поміркуй**. Які слова «заховалися» в назві свята «ВЕЛИКДЕНЬ»?
- **Досліди.** Якими візерунками найчастіше прикрашають писанки у твоєму рідному краї?

Визначними подіями, що відбуваються **8–9 травня**, є **День пам'яті й примирення,** а також **День перемоги у Другій світовій війні.**

Дослідіть, чому мак є символом Дня пам'яті й примирення.

День матері в Україні відзначають щорічно у **другу неділю травня**.

Міжнародний день сім'ї святкують **15 травня**. Це свято покликане вшановувати цінність сім'ї, любов і взаєморозуміння між усіма, хто її складає. Це і старше покоління, і батьки, і діти, й онуки. Сім'я — це єдність.

Які ще свята відзначають навесні? Які з них святкують у твоїй родині? Чому святкують Міжнародний день сім'ї? Чим варто порадувати матусю в День матері?

Яке весняне свято тобі подобається найбільше?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ОХОРОНА ПРИРОДИ НАВЕСНІ

Ти з'ясуєш, які рослини й тварини занесено до Червоної книги України.

91. ЯКІ РОСЛИНИ ПОТРЕБУЮТЬ ОХОРОНИ З БОКУ ЛЮДИНИ?

- **Пригадай** або **знайди** на сторінках підручника назви рослин, виділені червоним кольором. Що це означає?

— Усі красиві весняні рослини в природі рідкісні, тому їх помістили в **Червону книгу України**. Учені створили Червону книгу України, щоб урятувати види рослин і тварин, що перебувають на межі зникнення. Ти, напевне, здогадуєшся, чому її саме так назвали? Червоний колір означає небезпеку. Він ніби застерігає: «*Зупиніться, припиніть нищити природу!*».

Вивчаємо й розуміємо

Якщо зірвати квітку, то вона загине, не залишивши після себе насіння, з якого могло б вирости багато нових рослин.

- **Прочитай** вірш-загадку, **знайди** відгадку серед зображень різних квітів.

Я гордо голову тримаю
і перед вітром не схиляю.
Я жовтий є і полум'яний,
і, наче яблуко, рум'яний.
В саду я квітну навесні
_____ дали ім'я мені.

Чому Червону книгу назвали «*червоною*»? Що вона собою являє? За що ти любиш рослини?

92. ЧОМУ ТВАРИНАМ ЗАГРОЖУЄ НЕБЕЗПЕКА ЗНИКНЕННЯ?

- **Пригадай.** Які тварини занесено до Червоної книги України?

— Тварини приносять велику користь природі й людям. Рослини й тварини не можуть існувати одне без одного, вони тісно взаємопов'язані. Про рослини й тварин потрібно однаково піклуватися й охороняти від зникнення.

Роздивіться зображення тварин, які занесено до Червоної книги України. За таблицею **складіть розповіді** про них. **Поясніть**, чому вони можуть зникнути.

Назва та зображення	Місця перебування	Причини зникнення
Рогач, або жук-олень	Листяні та мішані ліси, діброви	Вирубування лісів, зменшення кількості старих дубів, збирання жуків колекціонерами
Ялець закарпатський	Гірські річки з чистою водою	Забруднення води внаслідок господарювання, надмірне виловлювання

Назва та зображення	Місця перебування	Причини зникнення
Беркут, скельний орел	Ділянки старого лісу, гірські скелі й ущелини	Вирубування лісів, господарська діяльність людини, будівництво, відстрілювання
Видра річкова	Прісноводні водойми	Різке скорочення запасів риби, якою вона живиться, забруднення води

Запам'ятай важливі правила для тих, хто любить прогулянки в лісі:

- Не підходь близько до гнізд, щоб не стривожити птахів.
- Не торкайся гнізда, бо птахи-батьки можуть покинути його, відчувши небезпеку.
- Не забирай додому пташенят, які випали з гнізда, батьки годують й оберігають їх.
- Не підходь близько до лісових звірів або їхніх дитинчат. Це може бути небезпечно.
- Не бери із собою в ліс навесні та на початку літа свого собаку.

Вивчаємо й розуміємо

Стався до рослин і тварин з любов'ю, добротою та співчуттям!

Яких тварин (комах, риб, птахів і звірів) із Червоної книги України ти знаєш?

Які почуття в тебе викликає споглядання красивих квітів або рідкісних тварин?

93. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ

Що корисного і цікавого ви відкрили для себе, опанувавши розділ про весну?

1. Доповни речення.

Сніготанення, скресання криги на водоймах, льодохід, повінь (водопілля) — це весняні явища в … природі.

2. Назви́ тварин, які **НЕ занесені** до Червоної книги України.

А хрущ травневий
Б лелека білий
В беркут
Г видра

3. Обери. Яка звичка належить до корисних?

А гризти нігті
Б чистити зуби
В казати неправду

4. Склади три правила здорового способу життя навесні.

Роздивися плакат. Дізнайся більше про Міжнародний день щастя. Чому його відзначають 20 березня? **Склади привітання** із цим днем для тих людей, яких ти поважаєш і любиш.

ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?

За місяць у мами твого друга день народження. Він ще не придумав, що хоче їй подарувати. Однак добре пам'ятає, як минулого року матуся зраділа букету квітів. Тож твій друг вирішив порадитися, які весняні першоцвіти краще придбати.

Що ти порадиш другові?

- Увічливо запропонувати другові не купувати весняних лісових першоцвітів. Вони потребують охорони.
- Пошукати і придбати декоративні рослини, які люди спеціально вирощують, наприклад, тюльпани.
- Порадити придбати проліски, горицвіт, крокуси, дикі тюльпани чи сон, адже їх уже все одно зірвали.

Виберіть, що, на вашу думку, може переконати друга самому вирощувати рослини.

- Прикрасиш довкілля.
- Здобудеш навички вирощування рослин.
- Будеш піклуватися про планету.
- Вирощена тобою рослина віддячить за твою любов і турботу.

Вибери і зобрази почуття, які викликають у тебе квітучі рослини.

захоплення	співчуття	ніжність
задоволення	байдужість	роздратованість

Словничок корисних висловів

- Гадаю, ти маєш рацію, проте … .
- Квіти їй точно сподобаються, а ще більше … .
- Але пам'ятаймо про природу!
- Бережімо рослини!

Наше шосте дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА ВЛІТКУ»

— Настало тепле літо! Хто буде нашими помічниками-путівниками в сонячну літню пору?

— Куди ж ми без шановного пана Лісника, відомого захисника природи, й уважної лікарки панни Кульбабки!

— Вітаю вас, досвідчені й допитливі дослідники і дослідниці! Настав час **дізнатися** про прикмети початку та закінчення літа й **з'ясувати** їхні причини. **Спостерігайте** за літніми явищами, **досліджуйте** зміни погоди — і тоді ви **зрозумієте**, як важливо оберігати природу від знищення.

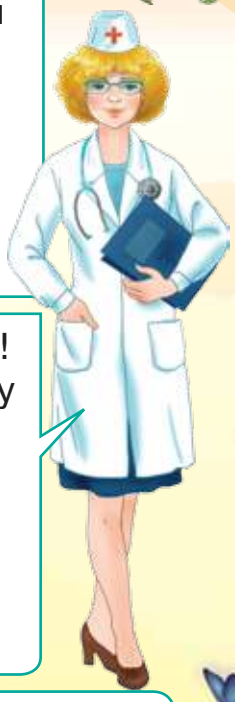

— Доброго вам здоров'я! Ви **довідаєтесь**, як улітку зміцнювати й загартовувати свій організм, вести активний спосіб життя. **Усвідомите** правила безпечної поведінки влітку.

Спільно з дорослими ви виконаєте четвертий родинний проєкт **«Яка пора року — моя найулюбленіша?»**.

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ПРИКМЕТИ ЛІТА

Ти дізнаєшся про явища, які відбуваються в неживій і живій природі влітку.

94. ЗА ЯКИМИ ПРИКМЕТАМИ ДІЗНАЮТЬСЯ ПРО ПРИХІД ЛІТА?

- **Пригадай**, коли закінчується весна. За якими прикметами ти це визначиш?

— Коли середня температура за добу перевищить +15 градусів, тоді й почнеться літо. А це відбувається в різні терміни: від початку до кінця травня в різних куточках нашої країни. Тому і тривалість літнього сезону в Україні різна: від 100 до 130 днів.

Зате **календарне літо** завжди триває однаково — **три** місяці: **червень**, **липень** і **серпень**. Літо поділяють на **три** періоди: **початок**, **маківка** та **спад літа**.

Обговоріть. У чому виявляються особливості літніх місяців?

Вивчаємо й розуміємо

Астрономічною датою початку літа в Північній півкулі є **день літнього сонцестояння, або сонцеворот. Зазвичай він припадає на 21 або 22 червня. Це найдовший день й найкоротша ніч року. Потому тривалість дня буде зменшуватися, а тривалість ночі — збільшуватися.**

Закінчується літо у вересні, коли середня добова температура повітря, зменшуючись, стає нижчою за +15 градусів. Тоді надходить осінь.

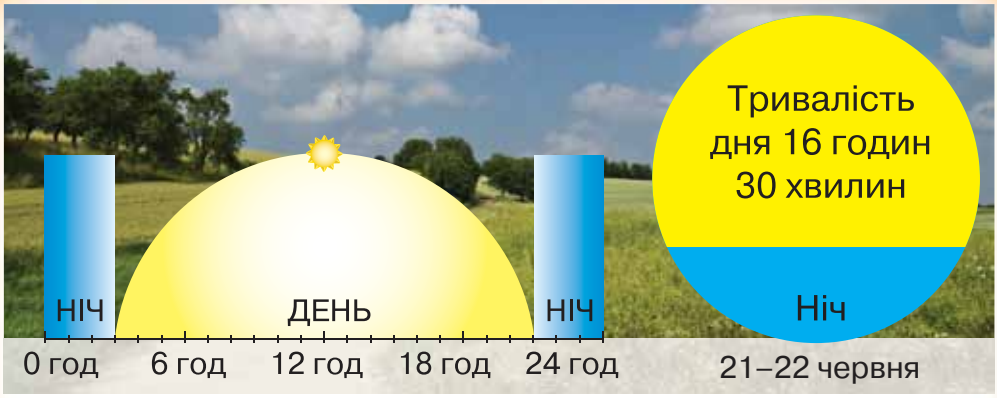

Поміркуйте й **назвіть**. Які явища відбуваються в неживій природі влітку? Спробуйте описати свої спогади про них.

Вивчаємо й розуміємо

Гроза, грім, блискавка, веселка — це літні явища в неживій природі.

Порівняй літо з іншими порами року. Які природні явища відбуваються тільки влітку?

95. ЧОМУ ЛІТНІ МІСЯЦІ ОТРИМАЛИ ТАКІ НАЗВИ?

- **Пригадай** прикмети літа й **назви́** літні місяці.

Роздивіться світлини про літо, **запропонуйте** свої версії походження назв літніх місяців.

Вислови власні міркування, чому літні місяці дістали такі назви. Хто влітку відпочиває? А для кого це час напруженої праці?

96. *Урок-екскурсія*. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУВАЮТЬСЯ В ПРИРОДІ ВЛІТКУ?

- **Пригадайте**. За яким планом ви проводили спостереження за неживою й живою природою впродовж навчального року? Як поводитися під час екскурсії?

Дорогі другокласники/ другокласниці!

— Запрошую всіх на останню екскурсію цього року до нашого знайомого лісу або парку.

Наша мета — дослідити зміни, що відбуваються в природі влітку.

Учіться дивитися й бачити. Побачивши, — дивуватися. А здивувавшись, — поставити запитання та шукати на них відповіді.

Тоді мудра й щедра природа крок за кроком відкриватиме вам свої таємниці.

Початок екскурсії — о 12 годині дня в сонячну погоду.

Не забудьте одягти на голову панамки!

Склади тематичну павутинку «Літо». Добери по три іменники, прикметники та дієслова для того, щоб схарактеризувати природу і погоду влітку.

Що влітку подобається тобі найбільше? А що — не подобається?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: РОСЛИНИ ВЛІТКУ

Ти з'ясуєш, у чому полягають особливості літнього життя рослин.

97. ЯКІ ЦІКАВІ «СЕКРЕТИ» ПРИХОВУЮТЬ РОСЛИНИ?

- **Пригадай**. Які зміни відбувалися навесні в житті рослин? Які природні явища характерні для рослин улітку?

— На які групи поділяють рослини? Наведіть свої приклади. За якими ознаками здійснюють цей поділ?

Роздивіться зображення. **Пригадайте** й **розкажіть** про найважливіші події в житті дерев, кущів і трав'янистих рослин улітку.

Прочитай і **обери** найвлучніший, на твою думку, український народний вислів про дерева. **Поясни** його зміст.

- *Той природи ворог, хто дерева не береже.*
- *Зрубати дерево — п'ять хвилин, а виростити — 100 років мало буде.*
- *Жолудь який малий буває, а з нього великий дуб виростає.*

Про яке дерево тобі хотілось би дізнатися докладніше? Чому? Чи ти посадив/посадила своє деревце?

98. ЯКІ КУЩІ РОСТУТЬ У ТВОЄМУ КРАЇ?

- **Пригадай,** які ознаки характерні для будови дерева. У чому полягають відмінності між кущем і деревом?

«Розшифруйте» світлину листяного лісу. Що позначено на ній відповідними цифрами? **Знайдіть** зарості кущів.

- **Розкажіть**, як ви розумієте слово «*підлісок*».

Досліджуємо значення слів

Підлі́сок — група рослин, що складаються переважно з кущів (чагарників), які ростуть під кронами дерев у лісі.

— Скільки різноманітних кущів росте в підліску листяного лісу! Це — дикі смородина, порічка, ожина і малина. А які смачні й корисні плоди вони дарують людям і лісовим тваринам!

Прочитай прислів'я. **Поясни** їхній зміст. (Скористайся допомогою дорослих.)

- *Хоч і малий кущ, а затінок дає.*
- *Низький підлісок, а гори зберігає й річки напуває.*

Чому дикорослі кущі вважають родичами культурних? Поміркуй, який кущ дав назву кольору.

99. ЯКІ ТРАВ'ЯНИСТІ РОСЛИНИ НАЗИВАЮТЬ «СИНОПТИКАМИ», А ЯКІ — «ГОДИННИКАМИ»?

- **Пригадай.** Які дерева й кущі ростуть у твоєму краї? У чому полягають відмінності між кущем і трав'янистою рослиною?

Роздивіться світлину. **Упізнайте** серед буйного різнотрав'я рослини, які вам знайомі.

— Мають рослини багато «професій». Вони — цілителі, медоноси, делікатеси, пожива й житло тварин, прикраса для людей. Розгляньмо й інші їхні неймовірні «здібності».

Рослини, що передбачають погоду, — синоптики. До них належить **конюшина лучна** з трійчастими листками й рожевими квітами, зібраними в суцвіття — головки. Листки її перед дощем опускаються донизу й складаються, як парасольки, прикриваючи квіткову головку. Конюшина цвіте з травня до вересня. Тому все літо може допомагати тобі передбачати погоду.

Уже понад 250 років, як учені навчилися складати **квіткові годинники**. Для цього вони використовували рослини, що в один і той самий час розкривають і закривають свої пелюстки.

Обговоріть. Чи можете ви разом створити свій квітковий годинник? Які знання і навички для цього потрібні?

Ми – дослідники!

Проведи власні спостереження й досліди. Які рослини можуть прогнозувати погоду або бути живими годинниками? До якої з цих груп належить кульбаба і в'юнок-кручені паничі?

Які зміни можуть настати в природі, якщо зникне хоча б одна рослина? Які рослини можуть передбачати дощ? Які рослини заміняють годинник?

Чи всі рослини приносять користь і людям, і природі?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ТВАРИНИ ВЛІТКУ

Ти переконаєшся, що влітку життя тварин багате на різні події.

100. ЯКИХ ТВАРИН УЛІТКУ НАЙБІЛЬШЕ?

- **Пригадай,** що ти знаєш про життя комах узимку й навесні.

Роздивіться кадри з мультфільму «Таємне життя комах» і **впізнайте,** яких із них вам траплялося бачити у природі.

Пан Лісник написав у газету «Життя природи» таке повідомлення про комах.

— Чи доводилося вам бачити взимку комах? Їх ніби й зовсім немає в природі. Хіба що бліда міль вилетить із шафи…

Навесні комахи поволі починають з'являтися скрізь. Розпочинається їхнє масове розмноження. Тож на початку літа їх буває найбільше порівняно із чисельністю інших тварин. Літо для комах — найсприятливіший період життя. Куди не кинь оком, для них скрізь є і пожива, і зручні «оселі».

Рослиноїдні — попелиці, листоїди, короїди, квіткоїди, метелики, джмелі, бджоли — дорослі комахи та їхні личинки невпинно жують, гризуть і висмоктують соки зелених рослин. Вони поїдають усе: листя, хвою, соковиті й здерев'янілі стебла, плоди й насіння, бульби й коріння, а також кору дерев.

Хижі комахи: жуки-туруни, сонечка, бабки, водні клопи та плавунці — нападають і поїдають інших комах, здебільшого рослиноїдних.

Наприклад, плавунці можуть вполювати мальків риб або пуголовків, які мають значно більші розміри.

Чому чисельність комах улітку дуже швидко зростає? Доведи, що літо для комах — найсприятливіша пора року. Чому кажуть: «*Бджоли раді цвіту, а люди — літу*»?

101. ЧОМУ ПТАХИ ВЛІТКУ ПЕРЕСТАЮТЬ СПІВАТИ?

- **Пригадай,** які весняні турботи у птахів.

Вивчаємо й розуміємо

Червень повинен стати місяцем тиші!

Не можна турбувати птахів та інших тварин у цю пору. Адже вони виконують найважливіше призначення — виводять потомство, продовжуючи існування свого виду в природі.

Вигодовують усі співочі птахи свою малечу переважно комахами. Адже вони на цей час розмножилися в неймовірній кількості й завдають шкоди рослинам. Таких комах влучно називають **шкідниками**. Поїдають комах улітку навіть ті птахи, які в інші пори року живилися зерном і насінням. Це — **горобці, сірі ворони — ґави, галки, дятли** й **вівсянки**.

Чи вистачає влітку працьовитим птахам корму? Чи потрібні влітку птахам годівнички? Досліди, чим живляться горобці влітку.

102. ЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ ВІДБУВАЮТЬСЯ В ЖИТТІ ЗВІРІВ УЛІТКУ?

- **Пригадай**, які турботи у тварин виникають з настанням літа. Чому звірам важливі тиша й спокій улітку?

— Чи відомо вам, що влітку звірів стає набагато більше? У них з'являється молоде потомство. Звірам, як і птахам, у цей відповідальний період не потрібно заважати.

Запам'ятайте, не варто зчиняти галас у лісі. Не турбуйте звірів у природі!

Багато в наших лісах живе цікавих звірів. Але про всіх не розкажеш у короткій замітці. Щоб докладніше ознайомитися з особливостями літнього життя звірів, я склав звіриний календар. Ось його початок. Пропоную вам продовжити його.

КАЛЕНДАР НАЙВИЗНАЧНІШИХ ПОДІЙ ІЗ ЖИТТЯ ЗВІРІВ УЛІТКУ

ЧЕРВЕНЬ. Триває період народження малят у лосів, оленів, козуль, їжаків, мишей і **летючих мишей.** Рятуючись від спраги, звірі переселяються ближче до водойм…

ЛИПЕНЬ. Більшість звірів закінчують годувати своїх малят молоком…

СЕРПЕНЬ. Молодь звірів приступає до самостійного життя.

Який звір — найбільший у лісі у вашому рідному краї? Який звір у тебе улюблений?

МОЄ ВІДКРИТТЯ: ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я ВЛІТКУ

Ти з'ясуєш, як безпечно та з користю для здоров'я відпочивати влітку.

103. ЯК АКТИВНО ВІДПОЧИВАТИ?

- **Пригадай.** Навіщо люди відпочивають? Розкажіть про свій улюблений вид відпочинку.

— Чи доводилося тобі відчувати втому? Якщо не відпочивати після роботи або навчання, то виникає відчуття перевтоми. Кожен обирає для себе такий відпочинок, який йому до вподоби. Бувають різні способи відпочинку: ***активні*** та ***пасивні***.

Вивчаємо й розуміємо

Паси́вний відпочинок — це сон або стан спокою за відсутності рухів.

Акти́вний відпочинок — це дозвілля, під час якого ти активно рухаєшся та змінюєш один вид діяльності на інший.

За допомогою схеми **назвіть** види активного відпочинку. Як її можна доповнити? **Розкажіть.**

Активний відпочинок

ПАМ’ЯТКА ДЛЯ АКТИВНОГО Й БЕЗПЕЧНОГО ВІДПОЧИНКУ

1. Кататися на роликах, скейтборді чи велосипеді можна лише у відведених для цього місцях — дворах, парках або на спортмайданчиках.
2. Під час катання потрібно одягати засоби захисту — шолом, наколінники, надолонники та налокітники.
3. Небезпечно грати в рухливі ігри або кататися на тротуарі та проїзній частині дороги. Обирай для цього безпечні місця.
4. Під час рухливих ігор дотримуйся правил безпеки: не бешкетуй, не штовхайся й не став підніжки.

Вивчаємо й розуміємо

Справжній відпочинок — це той, після якого відчуваєш приплив сил і заряд бадьорості. Тому не відмовляй собі у відпочинку.

Навіщо потрібно відпочивати? Яким зазвичай буває твій відпочинок? Які існують засоби захисту під час катання на роликах, скейтборді та велосипеді? Яким видом спорту займаєшся ти? А яким ще ти хочеш займатися?

104. ЯКІ ІСНУЮТЬ ПРАВИЛА БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ВЛІТКУ?

- **Пригадай**, який відпочинок корисний для здоров’я. Чому кожній людині потрібен рух?

— Під час літнього відпочинку в разі легковажної чи нерозсудливої поведінки ймовірні травми. Кожна доросла людина й навіть дитина повинні знати, що робити, якщо отримаєш **травми**, та як надати першу допомогу травмованому.

Досліджуємо значення слів

Тра́вма — пошкодження тіла внаслідок удару, поранення, опіку тощо.

- Разом із дорослими **обговори** і **доповни** пам'ятку.

ПАМ'ЯТКА ПРО НАДАННЯ ПЕРШОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС ТРАВМУВАНЬ

1. Подряпини та інші рани спочатку промивають перекисом водню, а потім намащують шкіру **навколо** рани йодом або зеленкою.
2. У разі порізу — накладають марлеву пов'язку чи бинт на рану і притискають рукою, щоб зупинити кровотечу. Потім обробляють поріз перекисом водню, а шкіру навколо порізу — йодом або зеленкою. Заклеюють рану бактерицидним пластиром.

Пам'ятай: краще запобігати травмам, ніж потім лікуватися. Завжди виявляй увагу й обережність.

Продемонструйте, що ви робитимете в таких випадках:

а) твій друг або подруга порізалися гострим предметом;

б) твою молодшу сестричку вжалила оса;

в) ти впав/упала й забив/забила коліно.

Що таке травма? Як надати першу допомогу в разі подряпин? Порізів? Ударів? Що робити, коли вжалила оса або бджола? Коли треба обов'язково викликати швидку медичну допомогу? Як поводитися, щоб уникати ушкоджень під час літніх канікул?

Чи корисно тобі було дізнатися про надання першої допомоги під час травмувань?

105. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ

Що корисного й цікавого ви відкрили для себе, опанувавши розділ про літо?

1. **Наведи два** вагомі доводи: чому червень має стати місяцем тиші в лісі?
2. **Поясни,** чи справедливо рослиноїдних комах називають шкідниками.
3. **Обери** відповідь на запитання, яку ти вважаєш правильною:
   Чому птахи влітку припиняють свої співочі «концерти»?
   А відлітають на гастролі
   Б починають вигодовувати своє потомство
   В заклопотані будівництвом гнізд
4. **Розкажи,** як необхідно діяти за різних випадків травмувань:
   а) при порізах;
   б) укусах бджоли або оси;
   в) переломах і вивихах кісток.
5. **Доведи,** що активний відпочинок корисний для здоров'я.

Роздивися сходинки успіху. **Наведи** 2–3 приклади твого власного життєвого успіху.

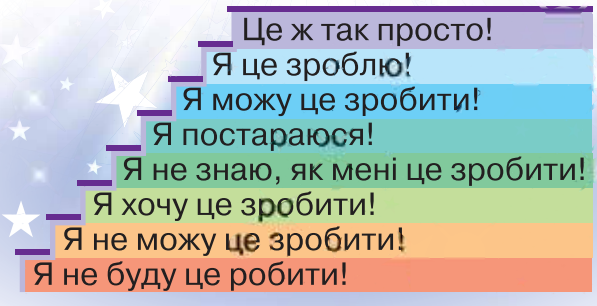

Успіх приходить до тих, хто його прагне…

ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?

Уявіть, що ви — відомі дослідники і дослідниці, які вирішили відкрити незвідані землі. Ви вирушили в дорогу, поставили намети, облаштували табір і нарешті подалися обстежувати незнайому місцевість. Може, пощастить зробити якесь неймовірне наукове відкриття? Побачити дивовижний водоспад чи не відому досі тварину? Ви йдете все далі й далі в лісові хащі й нарешті розумієте: «Ми заблукали! Як знайти дорогу до табору?». І тут між вами виникає суперечка, у якому напрямку повертатися.

Як діяти в такій ситуації?

- **Не панікувати.** Уважно вислухати всі думки. Зважити всі факти. Пригадати, які прикмети траплялися дорогою. Найважливіше установіть, де розташовувалося Сонце. А тоді знайдіть сторони горизонту.
- **Почати хвилюватися.** Розплакатися. Впасти у відчай і нічого не робити.
- **Пересваритися між собою**, звинувативши одне одного в безвідповідальності й розійтися в різні сторони.

Визнач і зобрази емоції, які тебе переповнюють, коли загрожує небезпека.

захоплення	гнів	жаль
хвилювання	страх	цікавість

Словничок корисних висловів

- Не хвилюйся, будь ласка!
- У нас усе вийде.
- Ми знайдемо шлях.
- Дякую, що ти поруч.

Наше перше дослідження — «ЛЮДИНА В СУСПІЛЬСТВІ»		
Тижні	**Теми уроків**	**С.**
Перший тиждень **Я — людина розумна!**	1. Як я росту і розвиваюсь?	**5**
	2. Як стежити за своєю поставою?	**6**
	3. Який у мене характер?	**7**
Другий тиждень **Як жити у злагоді?**	4. Що таке суспільство?	**9**
	5. Як потрібно поводитися серед людей?	**10**
	6. Як зробити спілкування приємним?	**11**
Третій тиждень **Ми — громадяни України**	7. Хто такі громадяни своєї країни?	**12**
	8. Які є символи в моєї країни?	**13**
	9. Ким славиться наша історія?	**15**
Четвертий тиждень **Дорога до рідного краю**	10. Як знайти на карті України свій рідний край?	**17**
	11. Які особистості прославили мій край?	**19**
	12. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ	**21**
Наше друге дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА ВОСЕНИ»		
П'ятий тиждень **Спостереження за явищами природи**	13. Що приховують назви осінніх місяців?	**24**
	14. Що називають явищами природи?	**25**
	15. *Урок-екскурсія*. Що змінюється в природі та житті людей восени?	**26**
Шостий тиждень **Прикмети осені**	16. Як вимірювати температуру повітря?	**27**
	17. Звідки беруться хмари?	**28**
	18. Як виникає вітер?	**30**

Сьомий тиждень **Погода восени**	19. Що таке погода?	**32**
	20–21. Як одягатися за погодою і вберегтися від хвороб?	**33**
Восьмий тиждень **Рослини восени**	22. Як рослини зустрічають осінь?	**35**
	23. Чому жовтіє й опадає листя?	**36**
	24. Як восени розселяються рослини?	**37**
Дев'ятий тиждень **Тварини восени**	25. Як змінюється життя комах і риб восени?	**38**
	26. Чи всі птахи восени відлітають у теплі краї?	**39**
	27. Які турботи у звірів восени?	**40**
Десятий тиждень **Праця і відпочинок людей восени**	28. Яка праця восени першочергова?	**41**
	29. Як люди готуються до зими?	**42**
	30. Які свята «дарує» осінь?	**42**
Одинадцятий тиждень **Здорова й безпечна поведінка восени на природі**	31. Чи знаєш ти отруйні рослини?	**44**
	32. Яких тварин варто стерегтися восени?	**45**
	33. Чи безпечно для здоров'я збирати гриби?	**46**
Дванадцятий тиждень **Охорона природи восени**	34. Що робити з опалим листям?	**48**
	35. Чому настають осінь та інші пори року?	**49**
	36. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ	**51**
Наше третє дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА ВЗИМКУ»		
Тринадцятий тиждень **Доба. Рік. Зимові місяці**	37. Яку форму має Земля?	**54**
	38. Що таке доба і рік?	**56**
	39. Чому зимові місяці мають такі назви?	**57**

Чотирнадцятий тиждень **Вплив Сонця на природу взимку**	40. *Урок-екскурсія*. Як спостерігати за природою та життям людей узимку?	**59**
	41. Коли починається зима у твоєму краї?	**59**
	42. Якою буває погода взимку?	**61**
П'ятнадцятий тиждень **Здорова й безпечна поведінка взимку**	43. Як зміцнити своє здоров'я взимку?	**63**
	44. Які є помічники на дорогах?	**64**
	45. Як дбати про безпеку на дорогах узимку?	**66**
Шістнадцятий тиждень **Зимові свята**	46. На які свята чекають узимку?	**67**
	47. Як святкують Різдво Христове в Україні та світі?	**68**
	48. Як зберегти ялинці життя?	**68**
Сімнадцятий тиждень **Рослини взимку**	49. Що допомагає рослинам пережити зиму?	**71**
	50–51. Які рослини живуть удома?	**71**
Вісімнадцятий тиждень **Тварини взимку**	52. Які небезпеки загрожують рибам узимку?	**73**
	53. У чому полягають особливості зимового життя птахів?	**74**
	54. Як звірі пристосувалися до життя взимку?	**75**
Дев'ятнадцятий тиждень **Зимові турботи й радощі людей**	55. Чому люди повинні піклуватися про рослини й тварин узимку?	**76**
	56. Які радощі й небезпеки підготувала людям зима?	**77**
	57. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ	**78**

Наше четверте дослідження — «ЛЮДИНА І СВІТ»		
Двадцятий тиждень **Земля — наша рідна планета**	58. Чи можна дійти до краю Землі?	**81**
	59. Скільки на Землі сторін світу?	**82**
	60. Як визначати сторони світу?	**83**
Двадцять перший тиждень **Країни світу**	61. Про що «розповідає» карта світу?	**85**
	62. Які країни є на Землі?	**86**
	63. Чому країни прагнуть об'єднуватися?	**88**
Двадцять другий тиждень **Культура народів світу**	64. Які народи є на Землі?	**89**
	65. Чому цікаво вивчати культуру різних народів?	**90**
	66. У яких країнах живуть твої улюблені казкові герої?	**91**
Двадцять третій тиждень **Вивчаємо культуру України**	67. Як знайти Україну на картах світу та Європи?	**93**
	68. Які традиції українського народу тобі відомі?	**94**
	69. Які народи проживають в Україні?	**94**
Двадцять четвертий тиждень **Винаходи людства**	70. Як природа допомагає людям створювати винаходи?	**96**
	71. Що ти знаєш про українських винахідників?	**97**
	72. Де і як люди використовують штучні матеріали?	**98**
Двадцять п'ятий тиждень **Славетні українці**	73. Які митці прославили нашу Україну?	**99**
	74. Хто такі олімпійці та параолімпійці?	**100**
	75. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ	**101**

Наше п’яте дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА НАВЕСНІ»		
Двадцять шостий тиждень **Прикмети весни**	76. Коли у твій край приходить весна?	**104**
	77. *Урок-екскурсія*. Які зміни відбулися в природі навесні?	**105**
	78. Чому назви весняних місяців такі промовисті?	**106**
Двадцять сьомий тиждень **Погода і здоров’я навесні**	79–80. Які примхи підготувала весна?	**107**
	81. Як звички впливають на твоє здоров’я?	**108**
Двадцять восьмий тиждень **Рослини навесні**	82. Коли рослини весну зустрічають?	**109**
	83. Які трав’янисті рослини називають першоцвітами?	**110**
	84. Які трав’янисті рослини продовжують весняне цвітіння?	**111**
Двадцять дев’ятий тиждень **Тварини навесні**	85. Які комахи з’являються навесні першими?	**112**
	86. Як змінюється життя риб навесні?	**113**
	87. Коли повертаються з теплих країв птахи?	**114**
Тридцятий тиждень **Весняні турботи та радощі**	88–89. Які турботи приносить весна звірам?	**115**
	90. Які весна свята нам на своїх зелених крилах принесла?	**116**
Тридцять перший тиждень **Охорона природи навесні**	91. Які рослини потребують охорони з боку людини?	**118**
	92. Чому тваринам загрожує небезпека зникнення?	**119**
	93. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ	**121**

Наше шосте дослідження — «ЛЮДИНА І ПРИРОДА ВЛІТКУ»		
Тридцять другий тиждень **Прикмети літа**	94. За якими прикметами дізнаються про прихід літа?	**124**
	95. Чому літні місяці отримали такі назви?	**125**
	96. *Урок-екскурсія*. Які зміни відбуваються в природі влітку?	**126**
Тридцять третій тиждень **Рослини влітку**	97. Які цікаві «секрети» приховують рослини?	**127**
	98. Які кущі ростуть у твоєму краї?	**128**
	99. Які трав'янисті рослини називають «синоптиками», а які — «годинниками»?	**129**
Тридцять четвертий тиждень **Тварини влітку**	100. Яких тварин улітку найбільше?	**131**
	101. Чому птахи влітку перестають співати?	**132**
	102. Які найважливіші події відбуваються в житті звірів улітку?	**133**
Тридцять п'ятий тиждень **Зміцнення здоров'я влітку**	103. Як активно відпочивати?	**134**
	104. Які існують правила поведінки влітку?	**135**
	105. ЗАСТОСОВУЄМО ЗНАННЯ ЩОДНЯ	**137**
ЯК УЧИНИТИ ПРАВИЛЬНО?		**22, 52, 70, 79, 102, 122, 138**

Підказки для допитливих:

- **що зображено:** *с. 15* — пам'ятники княгині Ользі у Коростені і Богдану Хмельницькому у Києві; *с. 17* — «космічна» світлина Дніпра з сайту NASA; *с. 43* — діти пишуть Всеукраїнський диктант єдності (фото УНІАН); *с. 88* — плакат, присвячений європейському виборі України; *с. 115* — харківський байбак Тимко, який, за традицією, передбачає погоду на весну; *с. 131* — кадри з мультфільму «Таємне життя комах» (Франція, 2017).

Пропозиція для всіх-всіх-всіх:

- завітайте на сайт нашого видавництва і скористайтеся різноманітною і цікавою інформацією, яку пропонують вам автори підручника. Це і вірші, і мультфільми, і репродукції прекрасних картин, що допоможуть вам краще зрозуміти світ, у якому ми живемо.

Бажаємо вам успішних досліджень і щасливих відкриттів! Ви — найкращі!

МІЙ ТРЕТІЙ РОДИННИЙ ПРОЄКТ:
«ЯКУ КРАЇНУ Я МРІЮ ВІДВІДАТИ?»

Які країни світу я знаю?

Чому саме цю країну я хочу відвідати?

Звідки я дізнався/дізналася про цю країну?

Де розташована ця країна?
Як туди можна дістатися?

Яку назву має столиця цієї країни?

Чим особлива природа в цій країні?

Які звичаї цієї країни можуть мене здивувати, а які — вразити?

Про що я хотів/хотіла б розпитати своїх ровесників/ровесниць з цієї країни?

Про яких видатних людей і цікаві факти з історії цієї країни я буду розповідати друзям?

МІЙ ЧЕТВЕРТИЙ РОДИННИЙ ПРОЄКТ:
«ЯКА ПОРА РОКУ МЕНІ ПОДОБАЄТЬСЯ НАЙБІЛЬШЕ?»

Які ознаки мають осінь, зима, весна й літо?
Чим вони схожі, а чим відрізняються?

Яку пору року я люблю найбільше і чому?

Яка погода мені подобається найбільше? Чому?

Чим мені подобається займатися в цю пору року?

Які свята відзначають у цю пору року?

Які вірші, загадки, прислів'я про свою улюблену пору року я знаю?

ISBN 978-617-7712-41-0